

ԽՍՀՄ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱՎԱԴԵՄԻԱ—ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՑԻԼԻԱԸ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՅԵՎ ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

Դ-ր Ա. ՏԵՐ-ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ

ՆԱԴԻՐ ԺԱՅԻ ԱՐԺԱՎԱՆՔՆԵՐԸ

(Ըստ ՀԱԿՈՒ ՇԱՄՍԽԵՑՈՒ)

ԱՐՄՖԱՆ-Ի ՀՐԱՏԱՐԱԿՁՈՒԹՅՈՒՆ
ՅԵՐԵՎԱՆ

1 9 4 0

АКАДЕМИЯ НАУК СССР—АРМЯНСКИЙ ФИЛИАЛ
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ И АРХЕОЛОГИИ

Д-р С. ТЕР-АВЕТИСЯН

ПОХОДЫ НАДИР ШАХА

(В описании АКОПА ШАМАХЕЦИ)

ИЗДАТЕЛЬСТВО АРМФАН-а
ЕРЕВАН 1940

9(55)
20-35
h2

ԽՍՀՄ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ—ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՖԻԼԻԱԼ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՅԵՎ ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՑ

Դ-ր Ս. ՏԵՐ-ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ

ՆԱԴԻՐ ՇԱՀԻ ԱՐԺԱՎԱՆՔՆԵՐԸ

(Ըստ ՀԱԿՈԲ ՇԱՄՍԵՆՅՈՒԻ)

5216

ԱՐՄՖԱՆ-Ի ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ
ՅԵՐԵՎԱՆ 1940

Քաղաքում և ՌՄԼՄ Գիտությունների Ակադեմիայի
հայկական ֆիլիալի Նախագահության վորոշմամբ:

ՇԱԿՈՒ ՇԱՄԱԽԵՑԻՆ ՅԵՎ ԻՐ ԳՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾԵՐԸ

Տասնութերորդ դարի առաջին քառորդում Անդրը-
կովկասը, մանավանդ նրա հարավ-արևելյան ծայրա-
մասերը շատ սերտ տնտեսական կապերով կապված
էին Իրանի հետ: Սրանով պետք է բացատրել այն
յերևույթը, վոր Իրանում շատ հաճախ տեղի ունեցող
քաղաքական փոփոխությունների ժամանակ, կենտրո-
նական իշխանություն բացակայության պատճառով,—
յերբ Տաճկաստանը հարմար առիթից ոգտվելով նվա-
ճում էր Անդրկովկասը և աշխատում նրա կապը կըտ-
րել Իրանից ու դնել ավելի ծանր հարկերի տակ, այս
պայմաններում տաճկական իշխանություն դեմ սկըս-
վում էր մի հանդուգն ղեմաղրություն, նույնիսկ մաս-
նակի ապստամբություններ, թեև պետք է ասել, վոր
այդ ժամանակները Տաճկաստանն Իրանի համեմա-
տությամբ ավելի կազմակերպված պետություն էր:
Պատճառն այն էր, վոր մեր յերկիրը, հանձինս իր
ֆեոդալական տարրերի—հողատերերի, մելիքների ու
բարձր հոգևորականների, Իրանի միապետների ձեռքին
դենք է յեղել իրենց լուծը կրկին դնելու Անդրկովկասի
ժողովուրդների ուսին: Մեր յերկրի պատմությամբ
զբաղվող մասնագետները պետք է նկատի ունենան այս
յերևույթը և աշխատեն վորոնել սրա արմատները: Նույն
պատկերը մենք տեսնում ենք Շահաբաս I-ի իշխա-
նության առաջին տարիներից սկսած, յերբ տաճիկ-

ներն ոգովելով նրա հոր՝ Սուզաբենդե-շահի թուրու-
թյունից՝ նվաճում են իրանական հողերի մի մասը—
Ասորպատականը, Յերեվանը, Գանձակը: Տաճկական
կարգերն Անդրկովկասում համակրություն չեն գտնում:
Դժգոհ էյին նրանցից վնչ միայն կալվածատերերը,
այլ նույնիսկ գյուղացիները: Ժամանակի պատմադիր
Առաքել Գավրիթեցու ասելով՝ տաճիկների իշխանու-
թյունից սկսում են Իրան փախչել նույնիսկ ամբողջ գյու-
ղեր*։ Այս յերեույթը Անդրկովկասում Շահաբասի ունե-
ցած հաջողությունների պատճառներից մեկն է լինում:
Տաճիկներին գուրս քշելով Անդրկովկասի իրանական
յերկրներից, Շահաբասը ջուղայեցի հայ վաճառական-
ների սքնությամբ հսկայական տեղ է հատկացնում
առևտրական կապիտալին ու տեր դառնում առևտրական
ճանապարհների ու շուկաների: Ինչպես հայտնի յե,
այս ժամանակամիջոցը (1587—1628 թ. թ.) մի դարա-
շրջան է կազմում վնչ միայն Իրանի քաղաքական ու
տնտեսական վերելքի, այլ նաև մեր՝ հայերիս կյան-
քում: Չուլան իր առևտրական կապիտալով մի ցըն-
ցում է առաջ բերում մեր իրականության մեջ, վոր իր
հերթին անդրադառնում է մեր գրականության վրա,
տալով մեզ պատմական-գրական հիշատակարանների
մի ամբողջ շարք: Նման մի պատկեր մենք տեսնում
ենք XVIII դարում, յերբ ավդանները արշավանքի հե-
տևանքով Իրանում առաջ յեկած անիշխանությանը
(1722—1729) հետևում է Նադիր-շահի թագավորու-
թյունը, վորը տաճիկներին նորից կարճ ժամանակվա

* Առաքել Գավրիթեցի, Պատմություն, զԲ. Գ., եջ 15—
17, Վաղարշապատ, 1884 թ.:

լնթացքում գուրս է քշում Կովկասից և վերականգ-
նում իրանական թագավորությունը: Հայաստանում և
մասնավորապես Եջմիածնի շրջանում տաճիկների դեմ
Նադիր-շահի վարած պատերազմները և քաղաքական
հաշիվներով դեպի հայերն ու հատկապես դեպի իր ժա-
մանակի հայոց կաթողիկոս Աբրահամ Կրետացին ու-
նեցած նրա ուշադիր վերաբերմունքը նույնպես անդ-
րադարձել են հայոց պատմական-գրական աղբյուրների
վրա և տվել պատմիչների մի ուրիշ շարք, վորոնք
մինչև այժմ վնչ միայն ըստ արժանավուն չեն դնա-
հատված, այլ նույնիսկ ամբողջովին չեն հրատարակ-
ված: Խոսքս վերաբերում է Նադիրի ժամանակակից
հայ պատմադիրներից մինչև այսօր անձանութ մնացած
Հակոբ Շամախեցուն:

Շահաբաս I-ի ստեղծած թե քաղաքականապես և
թե տնտեսապես ուժեղ պետությունը նրա հաջորդների
ժամանակ բռնեց քայքայման ուղին: Յերկրի Ֆինան-
սական ուժը կազմող ջուղայեցի վաճառականները կա-
ռավարության կողմից նախկին պաշտպանությունը
չունենալով և, վոր գլխավորն է, նոր ու ավելի ձեռքն-
տու շուկաներ վորոնելու հետևից ընկնելով, հետըզ-
հետ հեռացան Իրանից: Վաճառականության թուլա-
նալու պատճառով պետության յեկամուտներն սկսեցին
պակասել: Կառավարությունն իր ծախքերը ծածկելու
համար ուժ տվեց հարկերին, և Սեֆյան հարստության
վերջին ներկայացուցիչ Հյուսեյին-շահը (1694—1722
թ. թ.), Իսպահանի իր պալատում փակված, իրեն
շրջապատում է մուլաներով և մտածում Չուլայի հա-
յերին ու մայրաքաղաքի հրեաներին բռնի կերպով
մահմեդական դարձնելու մասին: Յերկրի իշխանու-

Թյունն անցնում է սանձարձակ խաների ձեռքը, վորոնք յերկիրը մղում են դեպի տնտեսական անկում և ժողովրդին հանում իրենց դեմ: 1709—14 թ. թ. ավզանները Միր-Վեյսի առաջնորդությամբ ապստամբում են Գորգի խանի դեմ: 1722 թ. Միր-Վեյսի ազգական Մահմուդը միացնում է ավղանական ցեղերը և, կարճատև պաշարումից հետո, վերցնում է Իսպահանն ու գահընկեց անում Հյուսեյին-շահին: Այդ որվանից Իրանում տիրապետում է սաբսափը, թալանը: Յերկիրն ընկնում է անիշխանության մեջ: Հանգամանքից ոգտվում են Իրանի հարևան պետություններից՝ Տաճկաստանը, վոր անարգել նորից մտնում է Հայաստան ու Վրաստան:

Իրանն այս ծանր վիճակից հանողը, նրան վերականգնողը և տաճիկներին իրենց նախկին սահմանները քրոջը լինում է Հյուսեյին-շահի՝ ավղանների ձեռքից փախած Թահմազ վորդու զորապետը՝ Թահմազ-Ղուլի խանը, վորն իր պատերազմական ընդունակությունների շնորհիվ կարողացավ կարճ միջոցում կազմակերպել ուժեղ զինվորական ուժ, դուրս քշել ավզաններին և տաճիկներին Իրանից, գահընկեց անել Թահմազին ու բազմել շահերի գահը: Վերոհիշյալ դեպքերից շատերին մեր պատմության հեղինակ Հակոբ Շամախեցին ականատես է յեղել: Համառոտ կերպով հիշելով ավղանների արշավանքը, Հյուսեյին-շահի գահընկեցությունը, Շամախեցին անցնում է Թահմազ-Ղուլի խանի պատերազմների նկարագրությանը և պատմում, թե ինչպես նա ավղանների իշխան շահ Աշրաֆին 1729 թ. նոյեմբերի 4-ին քրոջ է Իսպահանից և Իրանի գահը հանձնում շահ Թահմազին: Այնուհետև Թահ-

մազ-Ղուլի խանն իր գեներն ուղղում է ոսմանցոց դեմ և հետ վերցնում Համադանը, Ուրմիան, Քիրմանշահը ու ապա Թավրիզը: Ավղանից Հերաթ քաղաքին տիրելուց հետո, Թահմազ-Ղուլին գահընկեց է անում շահ Թահմազին, նրան անվանելով «անբախտ, անարի և զինեմով» և նրա տեղ թագավորեցնում շահ Թահմազի 56 սրական Շահ-Աբաս վորդուն: Այս վերջին դեպքերի ժամանակ Հակոբ Շամախեցին յեղել է Նոր-Ջուղայում, ինչպես գրում է ինքն իր «Շահողարան» ձեռագրում, վորից և քաղում ենք Նադիր-Շահի պատմությունը: (Այս ձեռագրի մասին կխոսենք հետո):

«Վայ իմոյ եղկելոյ կենաց, վասն դառնութեան աւուրս այսորիկ,—գրում է Շամախեցին,—գի է դրօշմել խորանացս, որ էր դ-րդ ժամ աւուրս, գ. շաբթի, է ասոնի ծնողաց սրբոյ աստուածածնին ըն թուռջս ոճձ և միակի (1732) և օգոստոսի քսաներորդի և երկրորդի խորխտամիտ սպայապետն խորասանեցի, որ անուն իւր Թահմազ խան, ընկեց ընտութեամբ ու չար խորհրդով զշահ Թահմազ թագաւորն յաթոռոյն և թագաւորեցոյց զյիսուն և վեց օրեա ծին զորդի նորա ընդ նորա: Ոճ թէ արդեօք զինչ վրիտոյ իցէ տառապեալ ազգս մեր»*:

Թահմազ խանը, ժամանակի սովորության համաձայն, իր հարեմի համար մանկաժողով է անում նաև Նոր-Ջուղայի հայերից, վորի առթիվ Հակոբ Շամախեցին, վոր այդ ժամանակ ապրում էր Նոր-Ջուղայում,

* Յերեվանի Պետական Զեռագրատան (նախկին՝ Պետական Թանգարանի) № 835 ձեռագիր, «Շահողարան», II մաս, ԺԳ տեսարակի վերջը:

իր վերոհիշյալ «Շահողարան» ձեռագրում դառնացած գրում է:

«Ո՞հ կարի դառնագոյն է ժամս, զի թահմազ խանն ի վշտակիր ազգէ հայոց Զուլայեցւոց զլ [6] աղ- ջկունս ժ ամեայս էառ և ապա որոց ոչ հաւանեալ ետ ի տէրսն»*:

1734 թ. Թահմազ խանը Բաղդադի մտերը հաղ- թում և ոսմանցիներին և սպանում նրանց զորապետ Թոփալ Ոսման փաշային: Բաղդադի Ահմեդ փաշայի հետ դաշն կապելուց հետո Թահմազ խանը վերադառ- նում և Թավրիզ:

«բայ ի Գիլան ոչ գնա, վասն զի յորժամ շահ Թահմազն գնաց Սպահան և նստաւ ի յաթուռն հայ- րենի, յայնժամ ուրախացեալ ըսուսացն կամօք իւ- րեանց ելին ի Գիլանայ, ի Բաքուայ և ի Դարբան- դայ և գնացին յաշխարհն իւրեանց»:

Զարմանալի միամտութեամբ այսպես և բացատը- ըում Շամախեցին ուսնների հեռանալը իրանական հողերից, վրս գրավել եր Պեսրոս I-ը 1722 թվին: Հայտնի չե, վրս Պեսրոս I-ից հետո, 1737 թ., Ռու- սաստանն ստիպված յեղավ ժամանակավոր կերպով Իրանում և ընդհանրապես Անդրկովկասում հրաժար- վել նվաճողական քաղաքականութեանից: Մենք հետո կտեսնենք, վրս ցարական քաղաքականութեան մասին Հակոբ Շամախեցին, ինչպես նաև իր ժամանակի հայ և վրացի ավատական խավերը շատ սխալ կարծիք ու- նեյին:

Թահմազ խանը, Շամախին լեզդիների ձեռքից առ- նելուց հետո, արշավում և Գանձակի վրա, վարտեզ

* «Շահողարան», I մաս, 8-րդ տետրակի վերջը

նստած եյին ոսմանցիք: Կարճ ժամանակում տաճիկ- ներին նա դուրս ե քշում Մյուսիքից ու Վրաստանից և պատրաստվում և Ղարսի վրա հարձակվելու: Հայաս- տանի այս մասում ոսմանցիներին դեմ Նադիր-շահի ու- նեցած պատերազմներին մանրամասն նկարագրութեանը թողել և ժամանակակից և դեպքերին մասնակից, ահա- նատես Աբրահամ կաթողիկոս Թրակացին ևս, վրս կոչվում և նաև Կրետացի*:

* Աբրահամ Կրետացու անունով մինչև այժմ հայտնի չեյ նրա պատմական մեծ աշխատությունը՝ «Պատմութիւն անցիցն իւրոց և Նադիր-շահին պարսից», վրս տպվել և յերկու անգամ— Կալիֆա՝ 1796 թ. և Վարդաշապատ՝ 1870 թ.: Բացի սրանից, Պետական Կենտրոնական Զեռագրատանը պահվում և Կրետացու ծոցի տետրակ-հիշատակարանը, ուր ապագա պատմիչը մանրա- մասն գրի յե առել իր հետաքրքիր ճանապարհորդութեանը Թե- քիք-դաղից դեպի Նշմիածին՝ Կարնո և Ղարսի վրայով, մեջ բերե- լով ճանապարհի համար գնած ավրանքների ցուցակներն՝ իրենց գնեթով և ճանապարհին յեղած ծախքերը՝ զարմանալի մանրա- մասնութեամբ: Այս տետրակում ամենահետաքրքրականը Կրետա- ցու տեսակցութեանների նկարագրութեաններն են Թահմազ-Ղուլի Պեծ խանի (Նադիր-շահի) հետ Կրետացին մի առ մի մեջ և բե- ըում իր այն ընծաները, վրս նա տվել և մեծ խանին և նրա պաշ- տոնյաններին. այս բոլորը նա անհարմար և համարել մտցնել իր պատմագրութեան մեջ: Կրետացին սրազ, կիսախոսակցական կեն- դանի լեզվով պատմում և Թահմազ խանի՝ Նշմիածին գալն իր հարեմով և նրան ցույց տրված ընդունելութեանը: Այս հիշատա- կարանի հետաքրքրական մասերից և նաև Կրետացու՝ Նշմիածնից դեպի Մուղան կատարած ճանապարհորդութեան ժամանակ Նախի- ջեվանի և Զանգեզուրի հայ գյուղերում թե՛ դրամով և թե՛ իրեթով ստացած նվերները, վրոնցով կարելի յե դադափար կազմել այդ գյուղերի տնտեսական դրութեան մասին:

Այս հետաքրքիր հիշատակարանը ուսներն թարգմանութեան հետ միասին պատրաստել եմ տպագրութեան համար: Վերջերս Պետ. Կենտ. Զեռագրատանը իմ պարագովունքների ժամանակ

Կրետացիին ավելի մանրամասն ու հետաքրքրական
ձևով և պատմում Նազիր-շահի պատերազմներն Եջմիած-
նի և Յերեվանի շրջանում, քան Շամախեցին: Սրա
պատճառը բացատրում է ինքը՝ մեր հեղինակը, մեր
հրատարակած նրա այս աշխատության մեջ. «Եթէ
որպէս աստ ոչ գրեմ մանրամասնաբար, քանզի ի յայլ
պատմութիւնս գրեալ եմ զայնս»,—գրում է նա: Ուրեմն
պետք է յենթադրել, վոր Շամախեցին գրել է նաև մի
ուրիշ, ավելի ընդարձակ ու մանրամասն պատմական

նկատեցի Նազիր-շահի վերաբերյալ ուրիշ պատմական մի գործ. դա
Նազիր-շահի հայտատու պատմութիւնն է տաճկերէն, ուր նկարա-
գրված է Նազիրի արշավանքները գեպի Ափղանիստան և Հնդկաս-
տան ու նրա մահը: Այսպիսով, Աբրահամ Կրետացին, Հակոբ Շա-
մախեցին և տաճկերէն գրող այս նոր հեղինակը, վոր իր ասելով
ոսմանլիկ հպատակ հայերից է, «Թամպուրի քիւչիւկ Յարութիւն»
անունով, միասին ամբողջացնում են Նազիր-շահի պատմութիւնը:
Իմ հետագա վորոնումների ժամանակ պարզվեց, վոր այս հայա-
տառ տաճկերէն պատմության հեղինակ Թամպուրի Հարութիւնը
Նազիր-շահի մոտ գնացող տաճկական դեսպանության կազմի մեջ
լինելով՝ ակնաստես է յեղել իր նկարագրած դեպքերին: Թամ-
պուրի Հարութիւնի այս պատմութիւնը 1800 թվին հրատարակ-
վել է Վենետիկում, հետևյալ վերնագրով. «Դ ա հ մ ա Պ ու լ ու
խ ա ն ը ն Թ է վ ա ռ ի ք ի»: Ետզումը Ըստամպուլու Թամպուրի
Արութիւնդէն օսմանը հղիսի իլէ Եօլճուլուղնգա անէմիստան թա-
բաֆլարընա: Սրա Ֆրանսերէն թարգմանութիւնը լույս է տեսել
«Bulletin de l'Institut Egyptien, tome III, année 1914, էջ 168—232.
Le Caire. Թարգմանութիւնը կատարել է Հակոբ Արթին փաշան,
վորն իր աշխատությանը կցել է մի ներածութիւն՝ հետևյալ
վերնագրով. «Journal de Tambouri Aroutine sur le conquête de
l'Inde par Nadir Schah (Tahmas Kouly Schah) 1735—1740.

Թամպուրի Հարութիւնի Պատմության Վենետիկի հրատա-
րարակութիւնը և Արթին փաշայի կատարած Ֆրանսերէն թարգ-
մանութիւնը սիրով արամադրեց ինձ պրոֆ. Լ. Մելիքբեթ-Բեդ-
յանը, վորին հայտնում եմ իմ ընկերական շնորհակալութիւնը:

աշխատութիւն, վոր դեռ մեզ անծանոթ է մնում: Այդ
նույն մեզ անծանոթ պատմական աշխատության մա-
սին նա հիշում է մի քանի անգամ մեր այս հրատա-
րակած Թահմազ-Ղուլու պատերազմների նկարագրու-
թյան մեջ: Խոսելով Եջմիածնի տաճարի մասին, Շա-
մախեցին ավելացնում է. «գորմէ այժմ ոչ ըստ արժան-
ւոյն կարեմ վիպաբանիլ, վասն փուլթոյս և առաւել
զի ի յայլումն պատմութեան բացայայտեալ եմ զայն-
մանէ զցանկալւոյն հոգոյս»: Կամ թէ չե՛ խոսելով
Նախիջևեկանա յերկրից Խորասան քշած 300 տան մասին,
Շամախեցին ավելացնում է. «և թէ որպէս տարան
վնոտս ի յայլ պատմութեանս լիապէս գրեալ եմք»: Շամախեցու
անունով մեզ է հասել նաև մի շատ հե-
տաքրքրական գրվածք: Դա նրա «Գավազանագիրք»-ն
է, վորի ամենալավ որինակը պահվում է Յերեվանի Պե-
տական Ձեռագրատանը: Այս ձեռագիրը պատկանելիս
է յեղել Հակոբ Շամախեցուն, վորը մի քանի տեղ գրել
է իր անձնական կնիքը*:

Նազիր-շահը տեսնելով, վոր ոսմանցիների հետ գործ
պիտի ունենա, Յերեվանի, Ղարսի շրջանում և հարևան
յերկրներում, վորտեղ այդ ժամանակ հայերը կազմում
էին ազգաբնակչության հիմնական մասը, դրա համար
ել ամեն կերպ աշխատել է սիրաշահել նրանց՝ հանձինս
Եջմիածնի հոգևորականության ու հայ մելիքների, վո-
րովհետև նա լավ գիտեր, վոր հայերի համակրությու-
նից շատ բան է կախված: Յե՛վ իսկապէս, հայերն ամեն
կերպ ոգնում են Նազիր-շահին: Նազիր-շահն զգում և

* Տես «Գավազանագիրք», № 676: Այս «Գավազանագիրք» մեկ
ուրիշ որինակն է Յերեվանի Պետական Կենտր. Մատենադարանի
№ 1492 ձեռագիրը:

գնահատում է հայերի ծառայութիւնը. այդ յերևում է Աբրահամ Կրետացուն և հայ մելիքներին հրաժեշտ տալիս հայերի հասցեյին նրա ասած գնահատականից: Նա հանձնարարում է նրանց Յերեվանի նոր խանին. այդ առթիւ Կրետացին իր Պատմութեան մեջ գրում է.

«Այլ և ազգիս մերոյ գոհ և շնորհակալութիւն երբը՝ թէ ինձ լաւ ծառայութիւն արարին, մտերմաբար և միամիտ սպասաւորեցին՝ յամենայն դօրութենէ, և յամենայն յանձնէ, ամենայն դիմօք և չըլինի թէ նեղացնէք զազգս Հայոց կամ քրասէք, զի զայնպիսիսն պատուհասակո՞ծ առնեմ», — ասում է Նադիր-շահը*։ Բայց այդ նրան չէր արգելում հարյուրավոր հայ ընտանիքներ թե՛ Յերեվանի շրջանից և թե՛ Թբիլիսիից բռնի կերպով Խորասան ուղարկելու խիստ հրամանը տալուն, և կամ թե՛ նույն այդ Եջմիածինը, վոր վերցրել եր իր հովանու տակ, Ղազար Ճահկեցի կաթողիկոսի ժամանակ ծանր տուգանքներով խեղդելուն: Շամախեցին իր պատմական ակնարկը փակում է Թահմազ-Ղուլու ընտրութեամբ Մուղանում, ուր հայերի կողմից ներկա յեն լինում Աբրահամ Կրետացի պատմաբան կաթողիկոսը, Յերեվանի, Ղարաբաղի, Շամախու և Թբիլիսիի հայ մելիքները: Շամախեցին լավ ճանաչելով Նադիր-շահի բռնակալ բնավորութիւնը՝ պախարակում է այդ ընտրական ժողովի վորոշումը, վոր այդ գայլին իրենց «ոչխարացեալների» վրա հովիվ են կարգում: Այս խոսքերով Շամախեցին վերջացնում է Նադիր-շահի մասին

* Աբրահամ Կրետացի — Պատմագրութիւն, եջ 24, Վաղարշապատ, 1870 թ.:

գրած իր համառոտ պատմական տեսութիւնը, վորը հրատարակութեան է տրվում առաջին անգամ*։

Այժմ մի քանի խոսք Հակոբ Շամախեցու անձնավորութեան և նրա գրական գործերի մասին:

Մեր հեղինակի կյանքի և գործունէութեան մասին ամենաընդարձակ տեղեկութիւնները դառնում ենք նրա սեփական ձեռագրի— «Գավազանագրքի» վերջում, վորի ձեռագիրը որինակները գտնվում են Յերեվանի Պետական Զեռագրատուն-Մատենադարանում (№ № 676 և 1492): Առաջին ձեռագիրը բերված է Ներսիսյան դպրոցից, ուստի Սա. Կանայանը 1893 թ. այդ դպրոցի ձեռագրերի ցուցակը կազմելիս (եջ 48—52) ճիշտ կերպով գնահատել և այդ «Գավազանագիրք» կոչված պատմական ժամանակագրութեան արժեքը և հրավիրել մասնագետներին ուշադրութիւնը**։

* Ռուսերեն թարգմանութիւնը լույս է տեսել Թբիլիսի, 1932 թ., հեռակալ վերնագրով. С. Тер-Аветисян — Походы Тамас-Кули хана (Надир-шаха) и избрание его шахом в описании Акопа Шамахеци.

** Այս գրչագիրն ունի հեռակալ վերնագիրը «Գիրք պատմութեանց, որ կոչի Գաւազանագիրք համահաւաքեցեալ ի հին դաւազանադրաց և ի վրպաբանութեանց ի մի բազմօք երկամբք յումեհնէ Ավետիսէ աշխատասիրէ Եւզոկացուց ի հայրապետութեան ամենայն Հայոց և սրբոյ Եջմիածնի լուսանկար աթոռոյ տեառն Աստածաբոյ: Յամի Տեառն 1714 և ի հայոց ՌձԻ և Գ թուին»:

Ձեռագրի ստացողն է Հակոբ վարդապետ Շամախեցին, վորը 4բ յերեսի վրա գրել է իր նոտրվիր հիշատակարանը և զրել իր անձնական կնիքը— «Բրիտտոսի ծառայ Յակոբ վարդապետ թ. ՌձՁԳ»:

Ձեռագրի 208ա յերեսի վրա Հակոբ Շամախեցին մանրամասն

Շամախեցիին 1743 թ. ստանալով Ավետիք Տիգ-
րանակերացու 1712—1714 թվականներին գրած ժա-
մանակագրութունը, «երկամբ բազմօք» շարունակում
և այն և հասցնում մինչև իր ժամանակները՝ նախորդ
վորոշ փոփոխություններ մտցնելով «Գավազանագրքի»

պատմում ե, թե ինչ ձևով և ինչ նպատակի համար և կազմված
այդ պատմական ժամանակագրությունը, վորի վրա ինքը մեծ
աշխատանք և թափել՝ յոթ աղյուսակների մեջ դնելով աշխարհիս
ստեղծագործության, Քրիստոսի ծննդյան և հայոց թվականնե-
րը, ապա զբանց տակը նշանակել հայոց հայրապետներին, ոսման-
ցոց և պարսից թագավորներին հաջորդականությունը, իսկ վերջին՝
յոթերորդ աղյուսակում գրել մահմեդականների (Տիջլեր) թվականը:
Կարևոր ենք համարում Շամախեցու այդ «Առ ուսումնասէր և
իմաստասենչ սիրելի և հոգեւոր եղբորդ մեր բանս այսք նախկե-
կանք» բառերով սկսվող դիմումը, վորը նա գրել և ընթերցողներին
համար, ամբողջովին առջ ընկեր:

Արդ յետինս ի սպասաւորաց բանին Յակոբ անուամբ միայն
վարդապետ Շամախեցի կոչեցեալ, որ ի ռձղբ թւականին մերում,
յորում գրեցուցի և ստացայ զայս զիրք, զոր և կազմել ետու:
Այլ և կամեցայ ու պատշաճ տեսի ի վախճանմանէ աստի գաւա-
զանական տիպոյ զսկիզբն առնել նորապէս գալ և իջանել և հա-
սանել ի մեր ժամանակ ըստ ոճից և ըստ ձեռոց նախկնորդ գաւա-
զանի տիրոց, դնելով և գրելով համառօտաբար հանդէպ թուակա-
նաց զբայ ոմանս և անուանիս, զեղիւլութիւնս իրաց և իրակա-
նութեանց ոմաց նշանաւորաց անցելոց և ներկայից, որք ի յա-
ղապանս պիտոյասցին խնդրոզաց, և մանաւանդ զի յայքանս մի-
ջոցում ժամանակիս, յորում մեք գտմք, անուանի աբքն և նշա-
նաւոր եղելութիւնքն, ոմանք յոյժ պատշաճաւորք, մի մնասցին
յանյայտութեան, այլ յայտնիցին և իմանիցին և թէ չարք և եթէ
բարիք: Ահն ունելով մասին փոքու վարձու բարևոյ, ըստ աշխա-
տանաց մերոց սակաւուց, որպէս բազմաշխատ վիպաբանք ընդու-
նին ի Տեառնէ անդ և բարեյիշին ի մարդկանէ աստ: Բայց ըստ
այսմիկ ժամանակիս ըմբոն վարկայ և բաւական համարեցայ
զեօթնեակ գաւազանական տուխ առնել, յորոց ստաշնումն զամ

9125

աղյուսակների սխառմի մեջ՝ մի ձևի վերածելով բու-
լորը, «վորպեսզի,—ինչպես ինքն և ասում,—նոր կազ-
մած Գավազանագրքի գրելու ձևը և հասկանալը լինի
բոլոր գրքերի ձևով» և այսպիսով պիտանի լինի ըն-
թերցողներին: Այս աշխատանքը Շամախեցիին կատա-
րել է իր ծերության հասակում՝ 1759 թ., ինչպես
այդ մասին գրում է նրա աշակերտ Ղուռնկիանոսը,
յերբ Շամախեցիին կաթողիկոս ընտրվեց ու «յերբ նա
իր հասակը լրացրել էր, նրա Ֆիզիկական կարողու-
թյունը և ուժը պակասել էյին, իսկ հոգսերն ու ցա-
վերը բազմապատկվել»: Այդ պատճառով Աստվածա-
տուր կաթողիկոսից մինչև Ղազար կաթողիկոսը (1715—
1751 թ.) նա հազիվ հասցրեց Գավազանագրքի շար-
քը,—ասում է Ղուռնկիանոսը: Շամախեցու մահվանից

սկզբման աշխարհիս դնել, յերկրորդումն զամս կենարարին մերոյ
Քրիստոսի կարգել յերրորդումն զթուականն հայոց կացուցանել
ի չորրորդումն զհայրապետս հայոց զտեղել, ի հինգերորդումն
զթագաւորս օսմանցեաց գասել ի վեցերորդումն զթագաւորս
պարսից զզլբաշից կարգել և եօթերորդումն զթուականս մահմե-
դականց դնել: Նաև ըստ հասարակ գրեանց զբման և ըմբոնման
զբրումն գրեկեաց և զըմբոնումն գրքոյս ուղղեցի, զի ըստ կարգի
ամենիցն գրեանց լիցի գրումն և ըմբոնումն նորաշէն գաւազա-
նաց և մանաւանդ զիտին և ուղղակի եղիցի ձեռնտու ընթեր-
ցողաց: Եւ այսպէս եօթնակ գաւազանական տիօք և ուղղակի
ձեօք բերեալ հասուցի ի ժամանակս մեր երկամբք բազմօք և ամե-
նակարող զօրութեամբ և կամեցողութեամբ Աստուծոյ ի փառս
նորին: Ի յօղոտ մանկանց սրբոյ եկեղեցւոյ, ի յիշատակ բարի ի
յապագայս իմոյ մեղսաւերի անձինս, այլև իմայնոց ամենից:
Վասն որոյ անա խնդրեմ ի հոգեւոր եղբայրք իմոյ զի ընթեռ-
նուն ձեք զայս և ի շահելն յիշեալք ի Քրիստոս զիս և զիմա-
յինսն յօժար կամօք, զի և զուք յիշեալ լինիցիք հանդերձ ձե-
րայնօք ի Քրիստոսէ յաւուրն աներկի ամէն:

հետո, 1763 թ., նորընտիր Սիմեոն Յերևանցի կաթողիկոսի հրամանով այս գործը վերջացնում է նրա աշակերտ Դուռնիկանոսը, վորը, տեղին և ասել, Եջմիածնի կաթողիկոսական զեմանի ամենահաջող նոտարներից և յեղել:

Հակոբ Շամախեցու կյանքի սկզբնական տարիները մեզ անհայտ են: Պետք է յենթադրել, վոր նա ծնվել է Շամախի քաղաքում և այդ պատճառով էլ կոչվել է Շամախեցի: Մենք չգիտենք նաև նրա ծննդյան թվականը: Չենք կարող ասել նույնպես, թե նրա ծնողները ժամանակի հասարակական վնր խավերին եյին պատկանում: Ընդհանրապես Շամախեցու մասին մեզ հասել են շատ սահմանափակ և կցկտուր տեղեկություններ: Տարրերիակ է նաև այն յերևույթը, վոր Շամախեցու անձնավորությունը մինչև այսոր անհայտ է մնացել մեր պատմական և գրական հին աղբյուրներն ուսուսմասիրող բանասերներին, այնինչ նա յերկար տարիներ ընթացքում հայտնի յե յեղել իբրև գիտուն, փորձված և իր աշակերտներից հարգված վաստակավոր ուսուցիչ, վորն Եջմիածնի վանական դպրոցից բաց է թողել աշակերտների մի քանի սերունդ, վորոնց թվումն է նշանավոր Սիմեոն Յերևանցին, վորը Շամախեցու մահից հետո դառնում է նրա հաջորդը: Թե Շամախեցին իբրև ուսուցիչ ինչպիսի մեծ հեղինակություն և հռչակ է ունեցել իր աշակերտների աչքում, այդ յերևույթում է Սիմեոն կաթ. Յերևանցու հետևյալ խոսքերից.

«Նաև զհոգևոր ծնողն իմ և զվարժապետս Շամախեցի Յակոբ նրբամիտ Գիտնազգեսանս վարդապետ, որ ի ներկայումս իբրև նոր իմն արեգակն փայլի

գիտութեամբ և հանճարով ի սուրբ և յերկնանման յԱթոռոջս ի մէջ վարդապտաց»*:

Հակոբ Շամախեցու արժանավոր ծառայություններից մեկն էլ այն է, վոր նա որինակելի կանոնավորություն է մտցրել ժամանակի հայաշատ կենտրոնների հետ Եջմիածնի կաթողիկոսական աթոռի ունեցած լայնածավալ գրագրության մեջ, այնքան որինակելի, վոր այսոր պատմական նշանակություն ունեցող արխիվային այդ նյութերով պարապող մասնագետը և՛ զարմանում է, և՛ պատկառանք զգում դեպի այդ գրագետը, վորի, ի դեպ է ասել, թե քաղաքական և թե հասարակական հայացքները ցած են ամեն քննդատությունից, մանավանդ վոր Շամախեցին իր ժամանակ պատկանելիս է յեղել ավանդապահների բանակին: Այդ ժամանակից մնացած՝ Եջմիածնի գրագրությունների մեծ մասը վերաբերում է տնտեսական-ֆինանսական հարցերին: Եջմիածինը կարողացել էր վոչ միայն բուն Հայաստանում, այլ և հայաշատ վաճառաշահ գաղութներում, վորպիսին էր Հնդկաստանը, ստեղծել բանկային գործակալությունների նման մի-մի ներկայացուցչություն: Այդ բոլորին պետք էր հետևել և կանոնավորել: Այս պատասխանատու գործի ղեկավարությունը յերկար տարիներ յեղել է Հակոբ Շամախեցու ձեռքին, վորը հաստատ հիմքերի վրա յե դրել վանքի յեղմուտը: Մեզ են հասել նրա կազմած յեղմուտից հաշվագրքերը, վորոնք աչքի յեն ընկնում իրենց կանոնա-

* Ինքնաձեռագիր նոտրգիր «Յիշատակարան Սիմեոն վարդապետ (հետո՝ կաթողիկոս) Երևանցու «Լուսմունս արտաքին գրեանց սկսեալ ՌՃՂԲ (1743) և աւարտեալ ՌՃՂԶ (1747) թ.»։ Այս հիշատակարանը գտնվում է մեր Մատենադարանում:

վորությամբ և այսոր գնահատելի աղբյուրներ ևն՝ մեր տնտեսագետների համար: 1753 թվի ոգոստոս ամսից, յերբ Հակոբ Շամախեցին Աղեքսանդր կաթողիկոսի հրամանով տեղապահ և նշանակվում, մինչև 1759 թ. նրա վրա յենն ծանրանում վանքի գրամական հաշիվները. «Են մեղաւոր Յակոբ վարդապետս Շամախեցի, յայնժամ որքան գրամս, գորս ի հասիցն սրբոյ աթոռոյս ետու և ծախսեցի ի հարկաւոր պէտս սորին կարգաւ զայնս զամենեսեան ի յայսմ դաւտարում»,—գրում է նա իր կազմած հաշվական «գավտարներից» մեկի սկզբում*:

Կաթողիկոս ընտրվելուց հետո ել նա սկսում է հսկել վանքի գումարների յեւ և մուտքի վրա և յերբեմն վանքի հաշվեմատյաններն ստուգում ու վավերացնում է իր կնիքով:

Եջմիածնի հետագա պատմագիրներից մեկը, նկատելու եննալով Շամախեցու մատուցած ծառայությունները վանքին ու անվանելով նրան «այր ճգնազգեսաց և առաքինի քան զամենեսեան հոգետես և իմաստուն», վկայում է, վոր Շամախեցին Եջմիածնի մեջ մտցնում է կարգ ու կանոն**:

Ինքը Շամախեցին իր կազմած Գավազանագրքում խոսելով Ղազար Ճահկեցի կաթողիկոսի ժամանակ Եջմիածնի վիճակի ու նրա ֆինանսական դրության մասին՝ ասում է, վոր Նազիր-շահը 1746 թվին բարկանալով Ճահկեցու վրա (ըստ իս՝ պապական քարոզիչների դրդմամբ)*, մեծ ու ծանր արբարներ (հարկեր) է

պահանջում կաթողիկոսից: Ղազարը հնարավորություն չունենալով ամբողջովին վճարել պահանջած 6000 թուման գումարը, դրա մի մասը վճարում է, ապա հավաքում յեկեղեցական բոլոր վոսկեղեն և արծաթեղեն անոթները՝ մաս վեց ջորու բեան ու տալիս Նազիր-շահի կողմից Եջմիածին յեկած հարկահանին, իսկ ինքը, գիշերը վերցնելով իր փոքրավորին ու յեկեղեցական գույքի մի մասը, Ղարսի վրայով անցնում է սահմանը ու փախչում Կարին: Մյուս որը պետական հարկահանը, յերբ իմանում է Ղազարի փախուստը, սկսում է նեղացնել վանքի միաբաններին, ասելով թե՛՝ դուք եք փախցրել Ղազարին և ինձ,—ասում է Շամախեցին,—Շամախեցի Հակոբ վարդապետիս, վոր Ղազարի տեղապահն էյի, կապելով տարավ Յերևանա բերդն ու կալանավորեց և Ղազարից ստացած գումարը և 12 սնդուկ յեկեղեցական վոսկեղեն և արծաթեղեն անոթներն ուղարկեց Նազիր-շահին ու գրեց թագավորին, թե Ղազարը փախավ, ուստի յեթե կամենում ես, հրամայիր, վոր ֆնացածն ստանամ տեղապահից ու միաբաններից»: Այնուհետև Շամախեցին նկարագրում է Եջմիածնի ծանր վիճակը Ճահկեցու և նրա հաջորդ Պետրոս Քյուլթուրի ժամանակ, յերբ Եջմիածինը ձեռքից-ձեռք է անցնում ու բոլորովին սնանականում և թե այս ժամանակները Եջմիածնում «որքան գրոյցք ու գայթակղութիւնք (կղեն),—ասում է Շամախեցին,—չէ գրելի»***:

* Պատմութիւն վարուց և գործոց Նազրշահ թագաւորին պարսից արարեալ յումեմեէ անդլիպացոյ մասը Հանուէ՛կոչեցելոյ, Մաղրաս, 1780, էջ 141:

** Ձեռագիր Գավազանագիրք, Յերևանի Պետական Ձեռագրատուն, № 676, էջ 211 բ., Եջմիածնի տնտեսական ու բարոյական

* Պետ. Կենտր. Ձեռագրատան արխիւ, № 19:

** Ձեռագիր Պետ. Կենտր. Ձեռագրատան, № 2766:

Բայց Հակոբ Շամախեցու գլխավոր արժանիքը կազմում են նրա գրական և մանկավարժական վաստակները: Նրա ղեկի գրականությունն ունեցած հակումն ու ձգտումն աչքի յեն ընկնում նրա կյանքի հենց սկզբնական տարիներից, յերբ իր գիտություն թերին լրացնելու համար Շամախեցին մի քանի անգամ դիմում է այդ ժամանակի հայ մտավոր կենտրոններից մեկը— Նոր Զուղա, ուր նրան մենք գտնում ենք 1731 թ. շահ Թահմազի գահընկեցության օրերին, յերբ նա գրում էր իր նշանավոր «Շահողարան» կոչված ժողովածուն: Նույն տարին «Հակոբ արեղա Շամախեցին» Նոր Զուղայում ստացել է մի ուրիշ ձեռագիր՝ «Նախերգանք քարոզից, ցանկ բոլոր կանոնական գրոց»*:

1728 թվին, յերբ նա ձեռք է բերում «Մեկնութիւն ժամագրքի Սոսրովայ և խրատ կրօնաւորաց»-ը** , նա արդեն վարդապետ էր, իսկ նրա վարդապետական կնիքի վրա գրած է՝ 1734 թ.: Այս բոլոր տվյալներն ի նկատի ունենալով, պետք է յենթադրել, վոր նա ծնված պիտի լինի 17-րդ դարի վերջերին կամ 18-րդի սկզբներին: Նկատի ունենալով այն հանգամանքը, վոր նա ղեռ իր յերխոսասարգ հասակից, յերբ ղեռ մի աննշան արեղա յեր, սկսում է իր հաշվով գրքեր գրել տալ և գնել, մեզ հիմք է տալիս յենթադրելու, վոր նա այդ նյութական ապահովությունն ստացել էր իր

անկման այս պատկերը, վորը Շամախեցին անհարմար է համարել գրելու, գրել է մի ուրիշը՝ Ղազար Ճահեցու ընտելությունների գոհը—Պետրոս Բյութուրը: Իժվար է առանց քսամնելու կարգալ այդ գրվածքը, վորը պահվում է Յերևանի Պետական Զեռագրատանը, № 675, և շ 40—51:

* Պետ. Կնար. Զեռագրատուն, № 3281:

** Պետ. Կնար. Զեռագրատուն, № 1450—1446:

ծնողներից, վորոնք յերեկ պատկանում էյին այդ ժամանակի վաճառաշահ Շամախի քաղաքի ունեւոր խավերին: Հենց սկզբից աչքի յեն ընկնում նրա այս արտակարգ գրասիրությունը և մտամբ ել նյութական անկախ վիճակը, վորոնց շնորհիվ նա ժամանակի հոգեւորականության մեջ բնում է պատվավոր տեղ, յերբ գրավարժ գիտնական, վորովհետեւ «սա խիստ գիտուն էր և տեղյակ կրօնական ու փիլիսոփայական գրքերին ու հմուտ ու տեղյակ ժամանակի ղեպքերին ու պատմադիրներին,—ասում է նրա աշակերտներից մեկը,—հանճարեղ մտքով, խելքով, խորհրդով, խոսքով, գործով, ամեն բանի պիտական, վարժ թե հոգեւոր և թե աշխարհական գործերին: Այս պատճառով ժամանակի կաթողիկոսները նրան հանգատություն չեյին տալիս, այլ միշտ նրան աշխատեցնում էյին և զբաղեցնում, վորովհետեւ կաթողիկոսները տաճկաց թագավորների և մեծամեծների մոտ գնալիս առանց սրա չեյին գնում, և յերբ իրենք չեյին գնում, սրան էյին ուղարկում: Նույնպես և աթոռը յեկած տաճիկներին մեծից մինչև փոքրը սա յեր ղիմավորում, ուստի բոլոր յեկողները սրան էյին ճանաչում: Իսկ ժամանակը շփոթ ու խառն էր: Կարելի յե ասել, վոր Ղազար, Մինաս և Աղեքսանդր կաթողիկոսների ժամանակ, թեև անուենով նրանք էյին, բայց կառավարողը և սուրբ աթոռի հոգալը քաշողը սա յեր: Այս բոլորից գատ, սրան հանճնված էր մի մեծ և աշխատանք պահանջող հատուկ գործ, այն է՝ զբաղրությունը, վորովհետեւ սուրբ աթոռի գրագիրները սրա ձեռքի տակ էյին և նա յեր սրանց պատվեր տվողը, այդ պատճառով աթոռումս ինչքան կազմած և անկազմ տետր և պատճեններ կան կոնդակների, նվիրակների և ժողովարարության

թղթերի, կաթողիկոսների մահվան ու ընտրութեան վերաբերյալ, նվիրակների և առաջնորդների հանձնարարականներ, շնորհավորական և ուրիշ գանազան տեսակի թղթեր, ըստը սրա շարադրածն է»:

«Բացի սրանից, սրա վրա, յեր ծանրանում մի ուրիշ մեծ և հարկավոր գործ—այն է՝ մայր աթոռի միաբաններին դաս տալը: Կարելի չէ ասել, վոր սրա միջոցով Եջմիածնում ծաղկեցին թե յեկեղեցական և թե իմաստասիրական գիտութեաններն ու քերթողական արվեստը»*: Շամախեցին իր այս վարչական և մանկավարժական ու գրական գործունեութեանը շարունակում է մինչև իր կաթողիկոս ընտրվելը՝ 1759 թ.: Այդ որվանից նա սկսում է խառնվել նաև քաղաքական հարցերի մեջ: Այս տեսակետեց ուշադրութեան արժանի չէ Շամախեցու 1760 թ. հուլիսին գրած թուղթը. «առ աստուածազօր կայսրն ուսաց վասն պէսպէս նեղութեանց երկրեացս մերոց», ուր կաթողիկոսը շատ ծանր գուշներով նկարագրելով Հայաստանի և Վրաստանի վիճակը, վերտեղ կարմրագլուխների (Իրանի) իշխանութեան թուլանալու պատճառով «բազմացան վիշտք և նեղութիւնք մեր յամենայն իրաց և իրականութեանց, այսինքն հաւատոց ուրացութիւնք, բարեգործութեանց խափանմունք, վանօրէից և եկեղեցեաց աւերմունք, սատուածային պաշտամանց լուծութիւնք, մանկանց եկեղեցոց ի Քրիստոս հալատացելոց գերեվարութիւնք, քաղաքաց և գավառաց և գիւղորէից ամայութիւնք, ընչից և ստացուածոց կապտու-

* Գավազանագիրը— Ձեռագիր Պետ. Ձեռագրատան, № 676, էջ 211.

թիւնք»*: Ապա ծանրանալով լեռնականների արշավանքներից առաջ յեկած թշվառութեանների վրա, Շամախեցին խնդրում է «զազգս մեր ողորմելի և զազգն վրաց հոգալ»: Մի կողմ թողնելով կաթողիկոսական այս թղթի մեջ հիշած պատմական փաստերը և մեր յերկրի վիճակը Նաղբիւր-շահի մահից հետո առաջ յեկած անիշխանութեան ժամանակ, Շամախեցու այս թուղթը հետաքրքիր է առանձնապես այն տեսակետից, վոր այստեղ մենք առաջին անգամ տեսնում ենք Անդրկովկասի յերկու ժողովուրդների՝ հայերի և վրացիների փեռալական ներկայացուցիչները— վրաց Թեմուրազ թագավորի և հայոց կաթողիկոսի միջև քաղաքական հարցերի նկատմամբ գոյութեան ունեցող ներքին կապը և համաձայնութեանը: Այդ ժամանակ Թեմուրազ թագավորն անձամբ գնացել էր Մոսկվա՝ խնդրելու ուսանների ոգնութեանը, իսկ հայոց կաթողիկոսն Եջմիածնից հանդես էր յեկել իբրև վրացիների համախոհ և զաշնակից:

Մեր յերկրի 18-րդ դարի պատմութեամբ զբաղվող մասնագետների ուշադրութեանը հրավիրում եմ այս փաստաթղթերի վրա, իբրև մի կարևոր փաստի՝ հայ վրացական հարաբերութեանների և ուսական որիենտացիայի ուսումնասիրութեան հարցում: Իր կաթողիկոսութեան տարիներին Շամախեցին, Եջմիածնի իրավունքները պաշտպանելու համար, Պոլսի պատրիարք Հակոբ վարդապետ Չմյունացու դեմ մղում է յերկարատև պայքար, վորի մանրամասնութեանները մեր ծրագրից դուրս են:

* Պետ. Կենտր. Ձեռագրատան, № 2911. Օրինակ կոնդակաց Յակովբայ Շամախեցույ և Սիմէոնի Երեւանցույ, էջ 143—144.

Այժմ մի քանի խոսք Հակոբ Շամախեցու թողած գրական գործերի մասին: Շամախեցին մինչև իր մահը, վոր տեղի ունեցավ Եջմիածնում, 1763 թ. մարտի 21-ին*, շարունակել է իր գրական պարապմունքները: Շամախեցու աշխատությունների մեջ աչքի ընկնող տեղ է բռնում նրա կազմած «Շահողարան» կոչվող ժողովածուն, վորի մասին սկզբում խոսել ենք**:

* Հակոբ Շամախեցու գերեզմանը գտնվում է Եջմածնում, Քոյանյեի վանքի գավթում և ունի հետևյալ տապանագրերը:

Քրիստոս որդի հօր միածին
Դատող ազգիս մեր մարդկային
Յորժամ զայցես փտոք կրկին
Առ ի դատել զամենեխն
Ողորմութեամբ յայնժամ քոյին
Եւ գթութեամբ Աստուածային
Որ է սրբոյ արեանդ քո գին
Տեսան Յակոբայ հայրապետին
Շամախեցի գոր կոչեին
Յարքայութիւնդ մոյժ երկնային
Դասեա ընդ սուրբս ամենեխն

Եղև թաւականս ՌՄԺԲ և յամսեանն մարտի ԻԱ.

** Շահողարանը գտնվում է Յերևանի Պետական Զեռագրատանը և կրում է № 835—848. գրելն է Հակոբ վարդապետ Շամախեցին Զեռագիրը գրվել է նոր-Ջուղայում և ավարտվել 1743 թ.: Գրված է խառն գրով՝ բոլորգիր և նորգիր: Թերթանամար չունի: Բացի ձեռագրի գլխավոր հիշատակարանից, վորն այժմ մենք հրատարակում ենք իբրև աղբյուր Նադիր-շահի շրջանի պատմության, «Շահողարան»-ի մեջ պատահում են տասից ավելի մանր հիշատակարաններ, ուր Շամախեցին խնդրում է իրեն հիշել, իբրև այս գիրքն ստացողի: Այդ հիշատակարաններից կարելի չէ հիշել հետեվյալները.

ա) Կանոնական ցանկի վերջը. «Շարակարգեցի զցանկս զայս ԻՌձ և ձ (1731) թուոջն և ի մեհեկի ամսոյն Ժ և հնգուսն, որ

ժողովածու չէ, զանազան, մեծ մասամբ կրոնական, յեկեղեցական բնույթ ունեցող նյութերի, վորոնք մեր հեղինակի մտքի ծնունդն են և վորոնցով կարելի չէ գաղափար կազմել զարաշրջանի սահմանափակ մտավոր մակարդակի և աշխարհայացքների մասին: Ծանոթանալով այս ժողովածուի նյութերին (քարոզներ, տոմար, կանոնագրքի այբբենական ցանկ, խրատներ, Հակոբ Շամախեցու վրասնավորներ, Այսմավուրքի ցանկ, յաղագս նիւթաց աստուածագործ մեռոնին, զաւանութիւնք չորեքտասան գլխով), տեսնում ենք, վոր մեր հեղինակը կամեցել է տալ մի հանրագիտարան, վորը հարկավոր էր ժամանակի զիտնականին. հենց

էրն աւուրս երկրորդի ապրիլի ամսոյ Ի Հայրապետութեան լուսանկար և սրբոյ աթոռոյն իջման Միածնի տեսան Աբրահամու հեղահողոյ և առջնորդութեան Նորոյս-Ջուղայի տեսան Աստուածաւարոյ Սորիկ Սոխոյ և արեկիսկապոսի և ի թագաւորութեան պարսից շահ Թահմապի, որ այդ նստի ի քաղաքամայրս Ասպահանըն Նորո-Ջուղայում ընդ հովանեաւ սրբոյ և շնորհաւույ ուխտիս Ամենափրկչի:

բ) «Շահողարան»-ի II մասի ԺԳ տետրակի վերջը և V մասի 8-րդ տետրակի վերջը գրած հիշատակարաններն արդեն հիշել ենք:

Հարկավոր ենք համարում «Շահողարան»-ի գլխավոր հիշատակարանից մեջ ընթել հետևյալ հոդվածը, ուր Շամախեցին ընթերցողին ծանոթացնում է այդ գրքի գրութայն հանգամանքներին. «Ես ամենատարտած և մշտապղերզս զառ գործս բարիս Յակոբ անպիտան և անարդին վարդապետս Շամախեցի քաղցրահաչակ խորաակելի սեղանս այս և զհոգեկեցոյց մատեանս, վոր կոչի Շահողարան, ի վաղուց հետէ սկսեալ յայսմ ամի զբաւելցի, և ի մի հաւաքեալ կազմեցուցի և զփափակ սրտի իմոյ լցուցի և ուրախ եղէ:

Եւ արարի զսա յիշատակ յոգնամեղ անձինս իմոյ նաև ըստ մարմնոյ ծնողաց իմոց հանգուցելոցն ի բրիստոս Ամոնայն և Մարգարին, այլ և արեամբ ընդիս հպեցելոցն իսկ ի վայելումն

այդ նպատակով ել գիրքն անվանել է Շահողարան, բայց նրանից ստացած շահը շատ վողորմելի և աղքատիկ եր իր նախապաշարունակներով լի հասկացողություններով և գաղափարներով: Չպետք է մոռանալ, վոր ժամանակը սրանից ավելին չէր պահանջում մեծ գիտնականի համբավ վաստակելու համար, և Շամախեցին, իր դարի մեծ ուսուցիչը, տվել է այն, ինչ վոր գիտեր: Յեվ վորքան խղճուկ ու հետադիմական է այդ գիտական պաշարը: Բայց ինչ կարելի չէ ասել, քանի վոր սա դարաշրջանի պատկերն է:

Շամախեցու յերկրորդ գրական գործը նրա շարագրած և ստացած «Գավազանագիրք»-ն է, վոր իրոք շատ խնամքով կազմված մի լրիվ ժամանակագրություն և (քրոնիկոն), սկսած ամենահին ժամանակից: Այստեղ ել Շամախեցու աղբյուրները դարձյալ աստվածաշունչն ու հետո՝ հայ պատմագիրներն են: Շամախեցու աշակերտ Ղունկիանոսը «Գավազանագրքի» հիշատակարանում գրում է, վոր այս գործը Շամախե-

և ի յօգուան իմաստասէր ժանկանց նորոյ Սիօնի սրբոյ եկեղեցւոյ:»

Արդ անուանցի զսա Շահողարան, վասն զի զբաղում Շահողական բանս պարունակէ ներ ինքեան, որովք և շահէ զընթերցողն իւր: Բայց զբանս ի սմա պարփակեցեալս ոչ բոլորապէս ես բազմածոյս ժողովեցի, այլ զայլոց արիագունից արանց գծողովեցեալսն գրեցուցի և գրեցի, ընդ որս և զմասն ինչ ժողովեալ իմ առադրեցի, և զամենայն ի սմա եղեալ բանս ի յայլուքնական ցանկս շարահաւաքեցի բազմօք աշխատութեամբ և ասպա միացուցեալ կազմել ետուս:

Այս հատվածի անմիջական շարունակությունը կազմում է Քանազ Ղունկիանի արշավանքները նկարագրությունը, վորն իբրև հավելված ամբողջովին առաջ ենք բերում գործիս վերջում:

ցին սկսել է իր ծերության որերին, «յերբ հասակն առել եր, կարողությունը պակասել, և հոգսերն ու ցավերը բազմապատկվել էյին», ուստի այդ գործը Շամախեցին չի կարողանում ավարտել ու հասցնում է մինչև Ղազար ձանկեցու որերը և մեռնում:

Նրա գործը շարունակում է Ղունկիանոսը:

Շամախեցին փորձել է նաև վոտանավորներ գրել, իր բանտարկության ժամանակ գրել է մի ամբողջ գիրք՝ «Հաց նեղելոց»*, ուր խոսում է աղոթքի ուժի մասին, իսկ «Շահողարան»-ում առաջ բերած նրա բանաստեղծությունները նույնպես սխալաստիկ կնիք են կրում:

Շամախեցու ամենակարևոր գործը—նրա ընդարձակ պատմությունը, վորի մասին ինքը մի քանի անգամ հիշում է մեր հրատարակած՝ Նաղիր-շահի պատմական հոդվածում—գեո գտնված չէ:

Շամախեցու գրական-քաղաքական և հասարակական գործունեությունների գնահատությունը համար կարևոր տեղ է բռնում նրա գրած թղթերի ու կոնդակների ժողովածուն. սրանք էյական նշանակություն ունեն գարաշրջանի ուսումնասիրության համար, սրանցից հրատարակում ենք ոուսաց կայսեր անունով նրա գրած թուղթը:

Գ-ր ՍՄԲ. ՏԵՐ-ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ

* Գիրք աղոթից, որ կոչի հաց նեղելոց շարադրեցեալ ի Յակոբայ արհիեպիսկոպոսէ Շամախեցոյ ի կալանաւորութեան իւրում ի ՌՃՂԵ թուականի հայոց և տպեցեալ ի հայրապետութեան տեառն Յակոբայ սրբ. կաթողիկոսի ամ. հայոց շարահիւսողի գրբոյս յամի տ. 1760:

АКОП ШАМАХЕЦИ. „Походы Тахмас-Кули хана (Надир-шаха) и избрание его шахом“.

(Источники по истории Армении XVIII века. Армянский текст с предисловием и примечаниями).

(РЕЗЮМЕ)

В первой четверти XVIII века Закавказье, а в особенности его южная половина, экономически было тесно связано с Ираном, и потому Турции не удалось прочно обосноваться в этих областях. Когда Турция, пользуясь временной слабостью Ирана, захватила часть Иранского Азербайджана, Армению и Грузию, она не смогла их удержать, так как иранская ориентация в этих областях была очень сильна.

Со времен Шах-Аббаса I в экономической жизни Ирана видное место занимали джюльфинские армянские купцы.

После Шах-Аббаса I, когда иранское государство стало развиваться, авганцы в 1709—14 г.г., под предводительством Мир-Вейса захватив столицу Ирана—Испахан, свергли слабоумного шаха Хусейна. Появление авганцев в Иране создало там полную анархию. Пользуясь созданным в Иране положением, из соседних сильных государств—Турция захватывает иранские земли. Турция появилась в Иранском Азербайджане и дви-

нула свои войска в Армению и Грузию, Россия же захватила берега Каспийского моря.

В это критическое для Иранского государства время на арену выступает полковдец бежавшего от авганцев царевича Тахмаса, Тахмас-Кули хан, будущий Надир-шах, который быстро очищает Иран от захватчиков. Эчмиадзинский монах Акоп Шамахеци, современник и отчасти очевидец этих исторических событий, написал историю его походов. Русский перевод этого труда издан нами в Тбилиси в 1932 году под заглавием: „Походы Тахмас-Кули хана (Надир-шаха) и избрание его шахом в описании Акопа Шамахеци“.

По словам Акопа Шамахеци, Тахмас-Кули хан 4-го ноября 1729 г., выгнав из Испахана предводителя авганцев шаха Ашрафа, престол передает шаху Тахмасу. После этого Тахмас-Кули хан обращает свое оружие против турок и в очень короткий промежуток времени отнимает у них Хамадан, Урмию, Кирманшах и Тавриз.

По взятии города Герата Тахмас-Кули хан, арестовав шаха Тахмаса, объявляет шахом его сына младенца Аббаса. В эти дни Шамахеци находился в Новой Джульфе Испаханской и был очевидцем этого переворота. В дальнейшем Акоп Шамахеци кратко передает о походах Тахмас-Кули хана против лезгин и о взятии Шемахи, после чего Тахмас-Кули хан очищает Армению и Грузию от турок. Акоп Шамахеци кончает

свою историческую запись воцарением Надира в Мугани. В этой работе Шамахеци кратко рассказывает о событиях, которые подробно изложил другой современник, армянский историк Абраам Кретацци.

Акоп Шамахеци — уроженец города Шемахи. Будучи одним из просвещенных и грамотных людей своего времени, он долгие годы был преподавателем в Эчмиадзинской школе и одновременно занимался литературными трудами. После себя он оставил несколько работ. В 1759 году он был избран армянским католикосом, а через год, т. е. в 1760 г., он первый из армянских патриархов обратился к России с просьбой оказать помощь двум братским народам — армянам и грузинам. Текст этого послания к Елизавете Петровне приложен к настоящему труду.

Скончался Шамахеци 21 марта 1763 года и был похоронен в Вагаршапате, в монастыре Гаяне.

Изданный нами армянский текст походов Тахмас-Кули хана приведен по автографу Акопа Шамахеци из его рукописи „Шаохаран“, хранящейся теперь в Центр. Библиотеке Рукописей Арм. ССР (№ 835—848).

Д-р С. ТЕР-АВETИСЯН

ԹԱՀՄԱԶ-ՂՈՒԼԻ ԽԱՆԻ (ՆԱԴԻՐ-ՇԱՀԻ) ԱՐՇԱՎԱՆԲ-
ՆԵՐԸ ՅԵՎ ՆՐԱ ՇԱՀ ԸՆՏՐՎԵԼԸ*

(Աղբյուրներ XVIII դարի հայոց պատմութեան)

Արդ՝ գիտելի է և այս, զի ի ժամանակին յայնմիկ, յորում էր թուականս մեր ոճ և հ. Աղուանք ի Ղանդահարս ելեալք բազմօք զօրօք՝ եկին առին զՍպահան թագաւորանիսս քաղաքն ի ձեռաց Շահսուլթան Հիւսէինին, որ էր յազգէն Շահխամայէլի, և ախրեցին բազմաց քաղաքաց այնց կողմանց, որոց զլուխ էր Մահմադ ոմն, որ և եղև թագաւոր անդ: Յայսմ ամի՛ թուականս մեր էր ոճհա. ի հոկտեմբերի ժբ. սոյնպես և թագաւորութեան պարսից սահմանակիցք թշնամիքն, յիւրաքանչիւրոց կողմանց յարեան և քաղաքս և զգաւառս առին յաշխարհէն պարսից և ախրեցին, և այսպէս կարի նուազեցան զզլբաշքն²:

Սակայն որդի մի Շահ Սուլթան Հիւսէինին, թահմազ յանուռն, որ փախուցեալ էր ի Սպահանայ, ի յԱղուանից, և կայր ի Սորասան ի Մաշադ քաղաքին՝ որ և ժողովէ առ ինքն ի յայնս կողմանս եղեալ զՂզըլբաշան և թագաւորէ անդ: Եւ կացուցանէ զօրապետ՝ առ ինքն գումարեալ զօրացն՝ զայր ոմն յաջողակ, հանձարեղ և քաջամարտիկ, որ լինի ի նոյն երկրէն Սորասանայ, և ի Բաւարտն կոչեցեալ գաւառէ, որ կոչի անուամբ Նազըր զուլի³:

* Հիմնականում պահվում և Շամախեցու ուղղագրությունը և կետադրությունը:

Չայս անունն բառնայ ի նմանէ Արքայորդի Շահա-
ցեալն թահմազ և անուանէ զնա թահմազ-ղուլի Պան՝
յիւր անունն կոչելով զայն, վասն առաւել սիրոյն, որ
առ նա: Զոր և պատրաստութեամբք զօրաց բազմաց,
առաքեաց ի Սպահան ի վերայ Աղուանից, որք կային
տակաւին անդ, որ և եկեալ յաղթեաց զգօրսն Աղու-
անից, որոց զլուխ էր Շահ-Աշրաֆն, և փախուցեալ
զնա ի Սպահանայ՝ էառ զնա և նստաւ անդ:

Եւ էր թուականս մեր ոճճը. ի նոյեմբերի գ.: Իսկ
յետ աւուրց քանեաց ետ բերել զԱրքայորդին իւրե-
անց զՇահթահմազն և նստոյց ի հայրենի Աթոռն իւ-
րեանց:

Եւ զկնի այսորիկ առեալ զբազում զօրս և մեծաւ
պատրաստութեամբ զնաց ի վերայ Շիրազայ, զոր և
էառ ի յԱղուանից, հանդերձ քաղաքօք այնց կողմանց:
Եւ անտի զնաց ի Համազան, և ի Յորմի և Քրմանշահ,
էառ և զնոսա հանդերձ գաւառօք նոցա ի յՕսմանցւոց:
Եւ անտի չոքաւ ի թարվէզ՝ էառ և զնա ևս: Սոյնպէս
և զԱրտաւիլ էառ: Եւ ի թարվիզոյ՝ սակս իրիք հար-
կաւորի պատճառի դարձաւ վաղվաղակի ի Սորասան,
և զնացեալ պաշարեաց զՀերաթ քաղաքն Աղուանից,
և էառ զնա ի նոցանէ և տիրեաց նմա: Արդ՝ զայսքան
քաղաքս զգաւառս իրրե էառ և յաջողեցաւ գործն իւր
և զօրացաւ, յայնժամ սկսաւ թշնամանել խորաման-
կութեամբ զՇահթահմազն՝ և անբաղդ և անարի և զի-
նեմով զնա ասելով միշտ առաջի զօրաց իւրոց: Ուստի
և ի Հերաթայ անտի դարձեալ եկն ի Սպահան չար
խորհրդովք և բարի ասացուածովք պատրեաց զսիրտս
զօրացն և ընկէց զՇահթահմազն ի թագաւորութենէն,
և առաքեաց զնա ի Սորասան ի քաղաքն Սաւզարը,
յորում պահել զնա զգուշութեամբ հրամայեաց:

Իսկ ի տեղի նորա կարգեաց թագաւոր զփոքրա-
զոյն մանուկ որդի նորա և անուանեաց զնա Շահ Աբաս:
Յայսմ ամի թուականս մեր էր ոճճա. յօգոստոսի իր՝:
Բայց ոչ կամեցաւ մնալ ի Սպահան զՇահ Աբասն Մա-
նուկ, այլ յղեաց ի Ղազրին, փոխելով և զթախզն: Եւ
յետ իրակութեանս այսորիկ զամենայն զգօրսն իւր
առեալ զնաց ի վերայ Լոստանայ, և հնազանդեցոյց
զնոսա զամենեւեան: Եւ անտի զնաց ի վերայ Բազ-
դազայ և պաշարեալ զնա, կարի նեղեաց զնոսա: Լուեալ
թագաւորին Օսմանցոց՝ զգօրս բազումս հանդերձ զօ-
րապետիւ միով՝ որ կոչիւր Օսման փաշայ, մականուամբ
«թօփալ», ի Բազդազ ի յօգնութիւն, նոցա յղեաց:
Զգալստենէ նորա իրրե լսէ Սանն թահմազղուլի, ընդ
յառաջ նմա զնայ, և հանդիպին իրերաց պատերազմաւ.
յայնժամ պարտի կողմն Ղզլբաշից և դառնայ ի փա-
խուստ: Բայց վաղվաղակի Սանն թահմազղուլի զգօրս
կազմէ յետ ամսօրեայ աւուրց և կրկին զնայ ի վերայ
Օսման փաշային յանկարծակի, յաղթէ զգօրսն և փա-
խուցանէ, և սպանանէ զնոյն ինքն զգօրապետ Օսման
փաշայն: Եւ ապա անդրէն դարձեալ զնայ ի վերայ
Բազդազայ և նստի անդ:

Իրրե տեսանէ զայս Ահմէդ փաշայն, տէրն Բազ-
դազայ՝ զուխտ իմն խաղաղութեան ընդ նմա զնէ հան-
դերձ յուսով իւրք՝ առ յապայն կատարելի, որում և
հաւանի խանն: Այս եղեւ ի ոճճգ թուին, վասն որոյ
յարուցեալ անտի վերատին եկն ի թարվէզ, ի Գիլան
ոչ զնայ, վասն զի յորժամ Շահթահմազն զնաց ի
Սպահան նստաւ ի յաթոռն հայրենի, յայնժամ ուրա-
խացեալ ըռուսացն կամօք իւրեանց ելին ի Գիլանայ,
ի Բաքուայ և ի Դարբանդայ և զնացին յաշխարհն
իւրեանց՝:

Նմին իրի և ի Թարվիդոյ անտի գնաց ի Շամախի,
էառ զնա ի ձեռաց Լէկզեաց, հանդերձ վիճակօքն նորա
և փախոյց զԼեկզխան ի յերկիրն իւրեանց ի Դագս-
տան՝: Իսկ ինքն չուեալ ի Շամախոյ և եկն ի վերայ
Գեանջայի, և պաշարեաց զրեզն յորում էր Գեանջայի
փաշայն հանդերձ օսմանականօք զօրօք: Եւ անտի
յիւաց զՊանճանն Սանն հանդերձ զօրօք ի Թիլֆիզ, որ
զնացեալ էառ զնա ի յօսմանցուց: Առաքեաց նաև
անտի զգորապետ հանդերձ զօրօք ի Սիւնիս և ի Նա-
խիջևան, որք զնացեալ հանին զամենայն Օսմանցիս
և փախուցին և ինքեանք տիրեցին նոցա: Իսկ ինքն
նեղեաց զամիսս քանիս՝ պէսպէս մեքենայիւք զԳեան-
ջայի բերդն, բայց ոչ կարաց առնուլ զնա: Ուստի
եթող անդ զբաւական զօրս և ինքն ի սձձդ, թուա-
կանիս յարուցեալ անտի գնաց ի վերայ Դարսայ, յո-
րում կայր բազմօք զօրօք Քեօրփուլու օղի Արդուլլան
փաշայն որ էր Սարասկար, նա՛ առաջին նուագին ել
ընդդէմ սորա և պատերազմեցան, և յերկուց կողմանց
ևս անկան արք: Նա դարձաւ ի բերդն, այլ ոչ կարաց
ելանել ի բերդէն և մաբանչիլ ընդ սմա: Իսկ սա ևս ոչ
կարաց կալ ի վերայ բերդին Դարսայ, այլ՝ էառ զա-
մենայն զօրս իւր և դարձեալ անդրէն եկն ի վերայ
Երևանայ բերդին, յորում կային Օսմանցիք ամրա-
ցեալք: Սակայն խանն թանազղուլի իբրև եհաս ի
յԱպարան նահանգ, յայնժամ Թրակացի Աբրահամ
հաթոյղիկոսն ելեալ ի սրբոյ Աթոռոյս գնաց ընդ յա-
ռաջ նորա ի սեսուլթիւն նորին, որում իբրև հանդի-
պեալ էր արժանաւոր ընծայիւք, որ և սիրով և քաղց-
րութեամբ ընկալեալ՝ յոյժ պատուեալ էր զՀայրապետն
մեր, և ընդ ինքեան ի սեղան բազմեցուցեալ: Ասացեալ
էր նաև թէ, Սալիֆա, կամիմ գալ յիւշքիլիսէ այն ի

զիարաթ, զի լուեալ եմ թէ զադիմի օճազ է և զիա-
րէթգեան: Նոյն ժամայն և հրաւիրէ զնա և կաթողի-
կոսն Աբրահամ ի սուրբ Աթոռս: Որ և հանդերձ բազ-
մամարդ բանակիւն եկն և իջևանեցաւ հուպ սրբոյ
Աթոռոյս, որ էր ժամ երրորդ: Վասն որոյ խոհեմաշատ
Հայրապետն մեր զըստ արժանաւորոյն զկերակուրս պատ-
րաստեալ տարաւ ի բանակն ի վրան խանին, հանդերձ
ընծայիւք, զորս և սիրով առեալ շնորհակալ եղև զՀայ-
րապետէն մերմէ և զմեծագին և զոսկիթել զիպակեայ
խլայս ագոյց, և բազում օգտաւէտ և յուսադրական
բանս խօսեցաւ ընդ նմա: Աստանօր վստահացեալ Հայ-
րապետին մերոյ յոգնիմաստի, խնդրեաց ի նմանէ, զի
որպէս օրէն է ասէ միաբանիւք զգետաւորեցելովք
եկեցուք աստ և փառօք տարցուք զքեզ ի Տաճարն
սուրբ, և նա հրամայեաց առնել այնպէս: Վասնորոյ
խոհեմալի Հայրապետն մեր Տէր Աբրահամ իսկոյն
դարձաւ ի սուրբ Աթոռս զգետաւորեցաւ ինքն, սոյն-
պէս և զեկեղեցականն զգետաւորեցոյց և խաչվառօք
և մոմեղինօք՝ և բազմութեամբ կարգաւորաց և հասա-
րակ միաբանից ելեալ ի սրբոյ Աթոռոյս ունելով ի
միջի մերում զՀայրապետն մեր, հեծեալ ի ձի, զնացաք
յօրինաւոր և կարգաւոր ընթացմամբք ի գուռն վրանին
բազմագօր խանին թանազղուլուոյ, որ իբրև լուաւ
զգնաւորոյն մերմէ, իսկոյն ել ի վրանէն իւրմէ, և նստաւ
ի ձի, հրամայեաց և Հայրապետին մերոյ ձիաւորիլ՝ և
ձիաւորեցաւ: Իսկ մեր եկեղեցականքս յառաջ մտեալ
նոցա երգասացութեամբ և փառաւորութեամբ զարմա-
նալեաւ տարեալ մուծաք զնա ի սուրբ և հիացուցիչ
տաճարն: Չոր իբրև ետես սքանչացաւ յոյժ և հիացաւ,
որ արդարև սքանչանալի և հիանալի իսկ էր, քանզի
ի ժամանակիս այսմիկ՝ սուրբ տաճարս այս գերազու-

նապէս գեղազարդեցեալ էր ոսկեզօծ պատկերօք և ծաղիօք, և եկեղեցական անօթիւք և պաշտօնէականօք բազմութեամբ հոգեկանօք և մարմնականօք: Եւ մանաւանդ՝ կարի զարմացուցիչ էր տեսողաց սուրբ և միամտնաէջն հոգի, զորմէ այժմ ոչ ըստ արժանաւոյն կարեմ վիպարանել վասն փութոյս, ևս առաւել զի ի յայլում պատմութեանն՝ բացայայտեալ եմ զայնմանէ զցանկալւոյն հոգւոյս: Վասն որոյ միայն զայս ասեմ, զի էր և է որպէս զսխն լուսեղէն կանգնեցեալ ի միջակիտոջ սրբոյ և մեծի տաճարիս, որ զտեսանողսն իւր հիացուցեալ զմայլեցուցանէր: Որոյ առաջի կացեալ Խանին և հարց զնմանէ, նոյնպէս և զայլոց իրաց, ընկալաւ ի Հայրապետէն զպատկանաւոր պատասխանիս, և շրջագայեաց յեկեղեցին, և նստաւ յաթոռ առաջի աւագ բեմին, և հրամայեաց աղօթել և զերգս ասել: Եւ մեք սկսաք զերեկոյեան կատարել զպաշտօն զի ժամ իսկ էր: Եւ յետ աւարտման աղօթիցն և երգասացութեանց օրհնել սկսաւ զխանն տաճկերէն լեզուաւ Հայրապետն մեր, վասնզի կարի հմուտ էր տաճկի բարբառոյ և ճարտասան: Զոր լուեալ յոյժ ուրախացաւ և հեշտացաւ և յարուցեալ ի յաթոռոյն համբուրեաց զսուրբ Աւետարանն զոր ունէր ի ձեռին Հայրապետն մեր: Եւ հրամայեաց գանձապետին զերեք հարյուր փլօրիս տալ, որ և ետ նոյն ժամայն: Եւ ապա ելեալ՝ գնաց ի վրանն իւր: Եղև այս ի ուձձդ, թուականիս մերում. ի մուտն յունիս ամսոյ՝:

Յայսմ ժամանակի էր Աթոռակալ սրբոյ Աթոռոյս՝ շնորհածին հայրն իմ բիւզանդացի Տէր Ալեքսանդր եպիսկոպոսն յոգնիմաստ, զՍա երկուտասան աւուրբք յառաջ՝ քան զգնալն իւր նախապէս առաքեաց Հայրապետն մեր՝ ընդ յառաջ մեծի Խանին, որ և ի գնալն

իւրում անկանեցեալ էր ի ձեռս Օսմանական ճանապարհադիտաց, որք ըմբռնեալք կամեցեալ էին սպանանել, բայց և զի զիտապետն ի ծանօթից էր լեալ, վասն որոյ ոչ էին սպանեալ, այլ ողջ և անջլաս եկն դարձեալ ի սուրբ Աթոռս: Դարձեալ սա ի ժամանակիս մշտցի Արրահամ կաթողիկոսին որ յղեալ էր ի յերեվան սակս իրակութեան սրբոյ Աթոռոյս, որոյ ի դառնալն անտի, փախստական զօրք Օսմանցեաց կալեալ զսա մերկացուցեալ էին և զամենայն ինչս առեալ և տիգաւ խոցեալ զթիկնամէջն: Բազմալշտակիրս այս՝ յերաւի է կարի աշխատաւոր և երախտաւոր յամենայն կողմանց, և հարազատն որզի սրբոյ Աթոռոյս: Որում Տեր հատուցէ զվարձս բարիս:

Դարձցուք զբանս մեր ի կարգ պատմութեան, քանզի խանն Թահմազ-ղուլի ի յերրորդումն աւուր չուարեալ աստի, գնաց ի Փարաքարն գեօղն և անդ լուաւ թէ՛ Սարասկար Արղուլլահ փաշայն ելեալ է ի Աարսայ և եկեալ է ի յԱպարանն գաւառ և գայ ի վերայ քո:

Յայն սակս զամենայն զօրս իւր փութով զուժարեաց առ ինքն, և չուեալ անտի առ կողմամբն բերդին Երեվանայ գնաց ի տափն Եղևարդա գեղջն: Եւ անտի զամենայն ծանրութիւնսն բանակին որոշեալ յղեաց ի կողմն Գեղամայ ծովակին, իսկ զքաջագոյն պատերազմողսն առեալ առ ինքն մնաց անդ որք լինին ժը, և կամ իա. հազարք (որպէս ասէին):

Եւ շրջեալ ի տափի անդ՝ զբարձրաւանդակ բլուր մի գտեալ, զայն ընտրեաց առնել իւրեանց տեղի ամբողջի, որ կոչիւր ի տաճիկ լեզուս «Ախիթափայ», որ է յարեւել կոյս Եղևարդայ գեղջն. մերձ գետոյն Հրաստանի, որ այժմ ասի Զանգի: Շուրջ զբլրաւն այնու զքարեայ պատնէշս մարդաշափ կանգնեցուցանել հրա-

մայէ զօրաց իւրոց, որ և կատարեն իսկ վազվազակի: Զայս՝ այնու մտօք առնէ, իբր թէ, եթէ ի պատերազմին մեք յաղթիցուք, յայնժամ փախտեալքս մտեալ ի սա զերծցուք թերեւ, և աստի մարտիցուք ընդ նոսա: Յաւուր յայնմիկ, գայ հիւսիսակողմն թիկամբն յԱրայի լերինն փաշայն Արզուլլահ, հարիւր հազարօք զօրօք (որպէս ասէին), և բնակէ ի ստորտան նոյնոյ լերին հանդէպ զօրացն պարսից, վասն ամբութեան տեղոյն: Զոր տեսեալ հնարագէտ Սանին Թահմազայ, խորհի, գնոսա հնարաւ իւրք իշուցանել ի տափ անդր, վասն որոյ՝ յառաջագոյն զօրսն որոշէ ի գունդս գունդս և ի նոցանէ զոմնս ի դարանակալուցիւնս առաքէ, և զոմնս առեալ ընդ ինքեան՝ կանգնէ ի գլուխն պատնիշապատ բլրին, սակայն այնքան խիտ կացուցանէ զզօրսն, մինչ զի տեսանողքն ի հեռուս՝ զժռ, ըն և կարծեն գո: Զայս ի վաղիւն ընդ առաւօտն իբրև տեսանեն Օսմանականն զօրք յիրաւի փոքր կարծելով, պատրին և յոչ ինչ համարելով սրտապնդին՝ և չուեալ անտի իջանեն ի տափն, զի անցեալ գնասցեն ի բերդն Երեանայ, յորում ամրացեալք կային զօրք Օսմանեցուց: Յայնժամ ուրախացեալ Սանին՝ վազվազակի իջանէ ի բլրոյ անտի հանդերձ զօրօք՝ և հասանէ ի վերայ նոցա: Սմբի պատերազմն, հաղթահարին սաստկապէս, և ի փախուստ դառնան Օսմանցիք: Եթէ յօրպէս, աստ ոչ գրեմ մանրամասնաբար, քանզի ի յայլ պատմութիւնս գրեալ ևմ գայնս՝:

Բայց աստ գայս միայն գիտասջիք, զի յետ պատերազմին՝ ի թուելն զգրեակունս անկերոց, գտանին ի յՕսմանցուց խռ. անձինք, և ի Պարսից ժե. և կամ քսանք: Ընդ որս և Ֆեօրփուլու օղի՝ սարասկար Ար-

զուլլահ փաշայն մեռանի: Եղև իբրև այս յաջողութիւնս աստ մեծի Սանին, ուստի գայն բլուրն կոչել հրամայեաց այնուհետև «Մուրադ-թափայ»: յորոյ վերայ շինել հրամայեաց խարտեցեալ քարիւք զշինուած ինչ, ընդ ձևոյ վրանին իւրոյ, և ի ներքոյ նորայ զջրոյ համբարս հաստատել: Զորս և շինեցին և կատարեցին իսկ: Որոց շինեցուցանող վերակացուն էր Սրբոյ Աթոռոյս միաբան ոմն Սահփաննոս վարդապետ անուամբ, որոյ ձեռամբն շինեցաւ, որ կայ մինչ ցայսօր¹⁰: Եւ ասպա զզօրս կացոյց ի վերայ ամուր զգեկին Երեանայ, առ ի պահել գայն ըզգուշութեամբք, զի մի ելեալք փախիցեն Օսմանցիք: Իսկ ինքն առեալ զզօրսն իւր ել ի լեռոն մեծ Ալմազան ի հովանոց, վասն զի աւուրք ամարայինք էին, որ է յարեկից կուսէ Երեանայ, յորմէ և ոչ հեռագոյն իսկ: Եւ մինչ այստ էր՝ Գեանջալի փաշայն որ կայր ի բերդումն Գեանջեայի՝ հնազանդեալ ել անտի, հանդերձ զօրօքն իւրովք և թաթարի Մուլթանիւն, և եկն առ ոսոս քաջայաղթ Սանին: Որ և սիրով և քաղցրութեամբ ընկալեալ զնոսա խլայեաց և յուղեորեաց յերկիրն իւրեանց: Արար աստանօր և զհարսանիս (անուընր բաց և թողած) անուամբ որդւոյ իւրոյ, նահ (անուընր բաց և թողած) անուամբ եղբօր որդւոյն իւրոյ:

Սկսաւ իբրև տապալիսն օգն ամարայնի յեղափոխիլ ի հովութիւն, յայնժամ չուեաց ի լեռնէ անտի հանդերձ զօրօք իւրականօք բազմօք և գնաց ի վերայ Ղարսայ: Բայց ի գնալն իւրում զասպատակաւորս առաքեաց ի Բայազիդ և ի Կազվան, և ինքն գնացեալ նրստաւ ի վերայ Ղարսայ բերդին, և յամենայն կողմանց ի նեղս էարկ զքաղաքացիսն: Անտի ևս առաքեաց զասպատակաւորս ի մերձակայ և ի հեռակայ գաւառսն նո-

րին, որք և գնացին այսինքն Ղայղուլի, ի Ջաւախէթ, ի Զրլղրր, ի Կեօլա, յԱրաահան, յՕլթին, ի Նարիման. և ի յերզրումայ մերձակայն՝ և քանդեալ աւերեցին զայնասիկ նահանգսն, և զամենայն ի ձեռս անկեալ բնակիչսն նոցա բոլոր տամբք ամենիւք, և ստացուածովք իւրեանց քշեցին՝ և առեալ ածին ի բանակ անդրր: Սոյնպէս ի Բայազիդ և ի Կաղզվան գնացեալ ասպատակաւորքն՝ բերեալ զաւարս բազումս ածին ի բանակ մեծ:

Յորժամ զայս տեսին և լուան Ղարսեցիք՝ խոստացան զբերդն Երևանայ զատարկել և տալ նմա. վասն որոյ յղեցին զոմանս ի մեծաւորաց իւրեանց ի յերզրում սակս այսր խորհրդոյ: Որք և միաբանեալք ի յերզրում անտի, զարս երևելիս որպէս զգեսպանս առ յաջողաբախտ Խանն Թահմազղուլի վասն դատարկեցուցանելոյ զԵրևանայ զբերդն: Չայս իբրև լուաւ Խանն, ուրախացաւ և խլայեաց զգեսպանս. ընդ նոսա և զխան ոմն կարգեաց, զալ յերևան, և զբերդն զատարկել: Որք և եկալ աստ դատարկեցին զբերդն և ի միջի եղեալ Օսմանցիքն ելեալք անփաս, գնացին յաշխարհն իւրեանց հանդերձ ասացուածովք իւրեանց, տանելով ընդ ինքեանս զկէս պատերազմական գործիսն, որ էր ի իր սեպտեմբերի ամսոյ: Ուստի խանն մեծ յարուցեալ ի Ղարսայ անտի գնաց ի Թիլֆիդ:

Եւ անպէն հրամայեաց զերեք հարիւր տունս յերկրէն Երևանայ արտահանել և տանիլ ի Խորասան ի Մաշադ քաղաքն, սոյնպէս և ի Նախիջևանայ երկրէն զերկու հարիւր տունս, նաև հրամայեաց զվերոյստացեալ ի Ղարսայ նահանգաց քշեալ տունսն տանիլ ի Խորասան: Որ և կատարեցաւ հրաման նորա¹¹: Եւ թէ որպէս տարան զնոսա՝ ի յայլ պատմութիւնս լիապէս զը-

րեալ եմք: Եւ ի Թիլֆիդոյ անտի ելեալ՝ անցանէր ընդ Կուրն մեծ գետ, և լեկզի ազգան որք կային ամբացեալք ի մայրախիտ ստորոտն մեծի լեռինն Կովկասայ, հնազանդեցուցանելով՝ հասանի ի Գարբանդ: Եւ անտի գառնայ ի նոր Շամախի: Եւ անտի գայ ի լայնատարած դաշտն Մուղանայ:

Իրաւելի է աստ զի այսպէս իբրև յաղթեաց ամենից այնց թշնամեաց, որք տիրեալ էին զվերաշից՝ երկրացն, յորոց և արտաքսեալ էհան զնոսա և փախոյց յիւրաքանչիւր աշխարհն իւրեանց և թափեաց զամենայն վիճակս թագաւորութեան իւրեանց ի թշնամեաց բռնութեամբք և պատերազմօք: Այսինքն, զՍպահան, զՇիրազ, զԲոհ, Գիլան, զԵզդ, զՔրման, զԼաւ, զԲանգար Աքաս, և զայլ ծովեղբական նաւահաղխատն. նաև զՇուշար, որ է Շոշ, զԴուրազ, զՀաւիզա, զբոլոր Լոռստան, զՀամադան, զՔրմանշահ, զՅորմի, զՄաբաղայ, զԹարվէզ, զԽօյ, զՍալմաստ, զՆախիջևան, զԵրևան, զԹիլֆիդ, զԻեանջա, զՇամախի (զոր զկնի առնելոյն հրամայեաց անզափոխել զգովելի քաղաքն այն ի յԱղսուկոչեցեալ տեղ վաւաօք(?), զոր և փոխեցին իսկ), զԴարբանդ, որ է Դամուր Ղափու, զԲարդա, զԱրզավիլ, զԳիլան, զՉանկիւա, զՍուլթանիա, զՂազբին, զՂոււմ, զՔաշան, զԹէհրան, և զՀերաթ, հանդերձ ամենայն վիճակօքն իւրեանց:

Արդ՝ զայսոսիկ իբրև էառ և յաջողեցաւ գործն իւր, զօրացաւ և բռնացաւ յոյժ, և զամենայն սիրտս Ղալբաշահան զօրացն ձգեաց առ ինքն հնարաւորութեամբք, և մանաւանդ ազատելով զերկիրսն նոցա ի թշնամեացն ձեռաց: Յայնժամ խորհի և տեսանէ զի եկն պատշաճաւոր օր և էհաս ձեռնտու ժամանակ, յորում կարէ զնախախորհեալն իւր զխորհուրդ և զներծրարեալ ի սրտի

իւրում արտայայտել և կատարել: Վասն որոյ յառաջ
բան զգալն իւր ի Մուղան անդ, հրամայէ զի ամենայն
քաղաքաց և ի գաւառաց որք ընդ իշխանութեամբն իւ-
րոյ են, Սանք, սուլթանք, գործակալք և արք երեկիք
կարգացողք և այլք անուանիք, համագդիք և այլազ-
գիք եղեալք ամենեքեան դնասցեն ի Մուղան և պատա-
պարեացեն անդ, մինչև ի գալն իւր անդ:

Որոց ի լսելն գհրաման նորա, փութանակի ելանեն
յիւրաքանչիւր տեղեաց և գան, բայց մինչև եկեալք
ամենեցունց, ինքն ի կողմանցն Շամախոյ գայ ի Մու-
ղան յամսեանն յունուարի, որ լինի օր յերկոտասա-
ներորդ: Որ և հրամայէ զտոճիկս տալ օր ըստ օրէ եկե-
լոցն ընաւից, և յամենայն առաւօտու ի սեխմն իւր
գնալ:

Զայտոսիկ աւուրս գան և հասանեն անդ մնացեալքն
ամենեքեան, և պատրաստին. լինի այս ի ռամագանի
ամսոջն իւրեանց: Իբրև մերձենայ օրն բայրամի, ա-
ւուրբ միով յառաջ հրամայէ զվախուեն և զվեց գագե-
ան և երկոտասան սեամբք վրանն հարկանել: Իսկ յա-
ռաջի աւուրն յորում կատարի ասն մեծ քայրամին որ
լինի օր երրորդ ամսոյ փետրուարի իբրև գնան եկեալքն
ամենեքեան ընդ առաւօտն ըստ սովորութեանց իւրե-
անց ի սէլամ, և մանաւանդ ի շնորհաւորել զբայրամն
մեծի Սանին, յայնժամ հրամայէ զպատուելի արան ի
յեկելոց անտի որոշեալ և տանիլ առ ինքն որ բազմեալ
լինի ի վրանին մեծի:

Որք և գնացեալք երկելիւք մեծօք և պատկառա-
նօք խոնարհմամբ գլխոց ողջունեն գնա, շնորհաւորեն
նաև զբայրամն նորա: Որ և հրամայէ նստիլ յաջ և
յահեակ: Որք և նստին ըստ իւրաքանչիւրում կարգի
զոր ուսուցեալ էին նոցա յառաջագոյն: Ի գլուխ աջա-

կողմանն բազմեալ լինի դեսպանն Օսմանցւոց վերո-
յիշեալ Գեանջ Ալի փաշէն, իսկ ի գլուխ ձախակողմանն
նստեալ լինի իւր մեծ եղբայր Իբրահիմ Սանն, յորոյ
ներքոյ իւր որդիքն և եղբօր որդիքն կարգաւ: Եւ
սպայ սուսաց դեսպանն:

Ընդ որս բազմեալ լինի և յոգնիմաստ և բազմաշ-
խատ հայրապետն մեր Աբրահամ թրակացին ի յաջ
կողմն, ի վայր քան զութ խան և ի վեր քան զքա-
ռասուեն խան: Զորս Սանն հնարագէտ և հանձարաշատ
պատուէ բանիւք, լիացուցանէ անուշահամ կերակրովք,
զօվացուցանէ քաղցրագոյն ըմպելիօք, հոտոտէ վար-
գաջրովք և ծխանիկօք, հեշտացուցանէ և ուրախա-
ցուցանէ երաժշտական երգօք, գուսանական նուագա-
բանօք, և մանկական պարողութեամբք: Եւ այսու
հնարիւք զսիրտս նոցա քարշէ առ ինքն և այժմ ար-
ձակէ ի խաղաղութիւն գնոսա: Որք և յարուցեալք
գնան յիւրաքանչիւր իջևանս իւրեանց: Իսկ ի վաղիւն
հրամայէ եկելոցն ամենից յերրորդ ժամու աւուրն
ելանել արտաքս ի բանակէն ի տեղի մի, յորում
իւրաքանչիւրոց քաղաքաց և գաւառաց պետք երկրա-
կանօք արամբք իւրեանց երախանս իւրոց և ի հա-
ւատարմաց զարս եօթունս, որոց անուանքն լինին
այսք, Միրզա Զաքի, Միրզա Մեհաբ¹², վեքիլ Թահմազ,
Միրզա Աբդըլղաֆիմ, Միրզա Ալիաքբար, ընդ որս լինին
և Մայարբաշին և մեծի Սանին սանզուղղարն: Որք և
գնացեալք առ նոսա դաս դաս կոչեն գնոսա և ասին,
հրաման է մեծի Սանին, զի որիշ որիշ ամենեքեանքդ
գնացեալք խորհեցէք ի միջի ձերում ընդ միմեանս թէ
զո՞ ոք կամիք և խնդրէք ձեզ և երկրիդ ձերում տէր և
թագաւոր լինել և զձեզ ե զերկիրդ ձեր ի հանգստեան
և ի խաղաղութեան պահել, գնա բերեալ կացուցէք

զձեզ տէր և թագաւոր: Քանզի, ինքն ծերացեալ է և մանաւանդ խոնձեալ է, յայսքան ժամանակս ի պատերազմունս լինելոյն:

Ահա տուչութեամբն Աստուծոյ զՊարսկաստան և դայլս աշխարհս ձեր ազատեաց ի թշնամեաց և ետ ի ձեռս ձեր: Յետ այսորիկ կամի ինքն գնալ ի Սորասան ի դղեակն իւր, և աղօթել անդ վասն ձեր և վասն իւր: Ուստի ահա գհրաման նորին և զկամ իմացուցաք ձեզ, զի ամենեքեան գնացեալ խորհեցիք մինչև յիններորդ ժամն, և ի նոյն ժամուն կրկին եկեալ աստ՝ զխորհեալսն ձեր և զկամս ուրոյն ուրոյն ասասջիք մեզ զի մեծի Սանին զպատասխանի տարցուք:

Ձկնի այսց բանիցս աւարտեցմանց ամենեքին գնան յիւրաքանչիւր տեղիս: Եւ իմանան յայնց արանց ասացելոց բանիցն զգիտաւորութիւնս և զկամս և զխորհուրդ մեծի և հնարագիտի խանին, որ ինքն կամի լինիլ: Վասնորոյ թէպէտ կամաւ և թէ ազամայ ամենեքեան ի մի կամս և ի մի խորհուրդ միաբանին, որ է զնոյն ինքն կամիլն: Նմին իրի դառնան փութով ի նոյն ժամնդրեալ տեղին, գան անդ և այնք եօթանեքին արքն որք հարցեալք գնոսա ուրոյն ուրոյն և գտանեն գնոսա զամենեան ի մի կամս և ի մի խորհուրդս և դարձեալ անդրէն գնան, առ Սանն մեծ, որում և զեկուցանեն զհամակամութիւնս նոցա ամենեցունց որ զնոյն ինքն կամին տէր և իշխող գող իւրեանց:

Արդ, ի վաղիւն հրաման լինի կրկին գնալ ամենայն եկեալք ի նոյն տեղին: Յոր գնան և այնք արքն եօթեանք, յորոց մին որ լինի վէքիլ—Քանազն՝ ասէ ցնոսա. Լուարսւք, Սանք, Սուլթանք, հայոց Սալիֆա

և այլք ամենեքեանք.—Քանզի այսպէս ասէ խանն մեծ, թէ՛ որովհետեւ զիս ոչ թողիք և ոչ կամեցաք զնալ ի տեղին իմ և հանգչիլ անդ, վասնորոյ և ես հետեիմ ահա կամաց ձերոց: Սակայն զերիս իրս դայստոսիկ խնդրեմ ի ձէնջ ամենեցունց, պարտիք և դուք կատարել. նախ, զի եթէ յետ այսորիկ յայտնեցի երբէք ուրեք որդի Շահին, և կամ ոք յազգէ նորին, պարտիք ամենեւին ոչ միաբանել ըն նմա, և ոչ ընդունել գնա, և ոչ օղնական լինիլ նմա: Երկրորդ, զի դայս նզովս և զհայնոյանս ասէք զորս Օմարին և Օսմանին, պարտիք այսուհետեւ ոչ ասել: Նաև պարտիք յաւուրս Մուհաուսովին զգէմս ձեր ոչ ցտել և ոչ արիւնեցուցանել սակա Հասան և Հուսէյինին, և զերութիւնք և արեանց հեզմունք ի մէջ երկուց ազգացս՝ վասն զի յազազս այնց հայնոյանացն մեծ խռովութիւնք լինին, որք եմք զուրանին ընդունողք և մահմեդականք: Բայց զանազանութիւնքն որք գոն ի յաղօթս մեր և նոցս, պահեցիին այնք, զի մեք զմերսն ասացուք և նոքա զիւրեանցսն, ի տարապարտուց զմիմեան մի նախատիցուք և մի անարգեցուք: Ձի և նոքա ի մէնջ ի Քաբայ գնացող զհաճիան ոչ նեղացնեն և ոչ զաւելի ինչնս պահանջեցնեն, այլ յիւրեանց եղբայրսն համարելով պատուեսցնեն:

Նաև որովհետեւ ի չորս կողմն աղօթին ի Քաբայումն, ուրեմն կարելի է և ընդունելի, ապաքէն պարտիք և դուք ի յոր կողմն որ լինիցի աղօթել: Երրորդ զի որովհետեւ զիս կամեցաք թագաւոր կացուցանել ձեզ, պարտիք ապա յետ վախճանի իմոյ իմ օճախին և իմ զաւակաց զանհնազանդութիւնս և խայինութիւնս ոչ առնել, այլ հնազանդ մնալ միշտ: Զայսոսիկ զերիս խնդրես պարտիք ի թղթով զրել և արձանա-

յուզանեւ և նգովիւք հաստատել զոր և ամենեքեանքդ
կնքել և տալ ինձ: Հրաման և ինդիւր մեծի Խանին ա-
սեն այս է, զի՛նչ ասէք առ այս: Առնճւք ի յանձն
ձեր և թէ ոչ: Յայնժամ պատասխանեալ ամենեցունց
ասեն ի միաբերան, այո՛, անձինս մեր առնումք և
կամիմք և հնազանդիմք: Նոյն ժամայն կարդան զՔա-
թէն և արձակին ի խաղաղութիւն և գնան իւրաքան-
չիւր տեղիսն, յիմարեցեալքն այնք և եղկելիք ոչ կա-
րացին իմանալ իսկապէս զմիտսն թէ՛ սա որ ոչ խնա-
յեաց ի թագաւորն մեր, այլ այնպէս արար նմա, ապա
զինչ առնելոց իցէ մեզ արդեօք: Քանզի որ կապէ
զհօր, ոչ այլ ինչ է վախճանական զիտաւորութիւն
նորա, եթէ ոչ գտուն նորա աւար առնել: Սոյնպէս որ
զայգետէր սպանանէ և ի յայգիս ոչ խնայէ: Որպէս
զգայլ ի հովիւ կացուցանեն ի վերայ ինքեանց ոչխա-
րացելոց¹³:

«ԹՈՒՂԹ ԱՌ ԱՍՏՈՒԱԾԱԶՕՐ ԿԱՅՄՐՆ ՌՈՒՍԱՑ
ՎԱՍՆ ՊԷՍՊԷՍ ՆԵՂՈՒԹԵԱՆՑ ԵՐԿՐԵԱՑՍ
ՄԵՐՈՑ»*

Յիսուսի Քրիստոսի ծառայ Յակովբ, որ և շնորհիւն
նորա կաթողիկոս:

Առ յարմատոց բարեաց բարեպէս ընձիւղեցեալդ,
առ ի տոհմից արեաց արիաբար վերաբուսեցեալդ, առ
յԱստուծոյ Հօրէ ընտրեցեալ, յՈրդւոյ Միածնէ արժա-
նաւորեցեալ և ի Հոգւոյն որբոյ կոչեցեալ և որոց ամե-
նագոր անուամբն պսակաւորեցեալդ և օծեցեալդ առ
գերապայծառ և շքեղապանձ կայսրդ, առ Օգոստափառ
և վսեմագունեղ արքայդ արքայից, բազմագոր և աշ-
խարհակալ թագաւորդ թագաւորաց, առ Չքնաղակարգ
և բարեսահման իշխողապետդ, առ յոգնահանձար և յո-
լովիմաստ, առ Մեծահաւատ և առաքինագործդ:

Այս են միտք բանիցս մերոց զի յայտնի է մեծա-
գին Աստուածասիրութեանդ Չերում, որ ողորմելի և
խղճալի ազգս մեր Հայոց, նոյնպէս և ազգն Վրաց յամաց
բազմաց հետէ անտի մինչև ցայժմ կան անկեալք ի
ներքոյ ծառայութեան այլազգեաց յաղազս մեղաց մե-
րոց բազմաց, որք բազմօք տառապակիրութեամբք և պէս
պէս նեղսակիրութեամբք անցուցեալ եմք և անցուցա-
նեմք զկեանս մեր: Եւ մանաւանդ յայսքան ամս, յորս

* Այս թուղթն ուղղված է Յելիզավիտա Պետրովա կայս-
րուհուն:

Թագաւորութիւն կարմրագլխից բարձեցեալ է, առաւել հղեն և բազմացան վիշտք և նեղութիւնք մեր յամենայն իրաց և իրականութեանց, այսինքն հալատոց ուրացութիւնք, բարեգործութեանց խափանմունք, վանօրէից անցլց (?) և եկեղեցեաց աւերմունք: Աստուածային պաշտամանց լուսութիւնք, մանկանց եկեղեցւոյ և ի Քրիստոս հաւատացելոց գերեվարութիւնք, քաղաքաց ու գաւառաց և գիւղօրէից ամայութիւնք, ընչից և ստացուածոց կապտութիւնք: Այսպիսիք և այլք աւելիք չար գիպուածք, որք պատահեցան և պատահին ևս մեզ Հայոց և Վրաց ոչ թէ միայն յայսց մեր երկրականացս այլազգեաց պատահեցան և պատահին մեզ, այլ մանաւանդ ի կովկասաբնակ լեկզեացն մարդագողաց և շողխակերաց և վայրենաբարոյից, որք յայսքան յամս կատաղեցեալք և համարձակեալք յարեան անմիջոց ժամանակօք դասք դասք ի վերայ կողմանցս մերոց ևս առաւել ի վերայ Վրաստանայ, յորմէ թէ որքան արդեօք զգերիս են տարեալ և որքան զմարդիկս են սպանեալ և որքան զհուշակաւոր վանօրեայս և զԱնապատս են անմիաբան արարեալք և որքան զեկեղեցիսն են քակեալք և զմիաբանս նոցա և զաղօթողսն ի գերութիւն վարեալք թէ վրաց և թէ հայոց, ոչ կարեմ ընդ գրով արկանել: Վասն այսորիկ անպատմելի աղէտից ու անճառելի դառնութեանցս անճար և անօգնական մնացեալ օծեցեալ արքայք այլ վրաց Թէմուրաղ ելեալ յերկրէ յիւրմէ զճարհակ վիշտս և զանսգան աշխատակրութիւնս յանձն առեալ սակս Քրիստոսեան հաւատոյս եկն առ բազմագօր բարեպաշտութիւնդ ձեր յուսալով յամենակարօղն Աստուած և ապաւինելով յողորմածութիւն գերափառութեանդ ձերոց վասն օգնականութեան ի ձէնջ խնդրելոյ և զհնարս փրկութե-

ան մնացեալ քրիստոնէից աստ եղելոց, որք աղաթելով մեծով յուսով սպասեն ակնադէտ աստանոր այսր աղադաւ և մեք աղաչելով աղաչեմք և խնդրելով խընդրեմք, զի վասն ամենազօր անուանն Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ և վասն պատուական խաչին նորա և սակս սրբոյ հաւատոյ՝ որ առ նա, զհայցուածս զորա և զմերս կատարել հոգայցէք և զհնարս գտանիցէք եթէ կարելի լիցի և որպէս Աստուածատուր հանճարեղութիւնդ ձեր վկայէ և կամի, մի անտես և անյոյս առնիցէք զմեծահաւատ արքայք այլ եկեալք առ ոտս ձեր և զմեզ աստի աղաչօղս, այլ որպէս հոգայք զձեր օրհնեալ ու բարգաւաճեալ ազգդ, խնդրեմք նոյնպէս զազգս մեր ողորմելի և զազգն վրաց հոգայ, վասն զի մեք ևս եմք հանապազ աղօթող սակս հաստատութեան թագաւորութեանդ ձերոյ և սակս բարեյաջողութեան և մշտայաղթութեան գործոց ձերոց ի փառս Քրիստոսի Աստուծոյ և ի պարծանս մեր: Գիտելի է ևս և զի եկեղեցական հոգևոր պաշտօնէից ինչք և ստացուածք են աղօթք և օրհնութիւնք, զորս միշտ ընծայեալ մատուցանեն Աստուծոյ նաև ողջունիւ հանդերձ սրբոցն շնորհօք և զօրութեամբք և աղօթական բանիւք ահա ընծայեալ մատուցաք . . . որպէս զերկնային և զԱստուածային իր ինչ ազնուական և դնելի ի գանձարանի հոգևորի ի բարեպաշտութեանէ թագաւորութեանդ ձերոյ փաստ և անդ հոգևոր ճոխութեան լիցի ձեզ նպաստ:

Վասն որոյ զայս թուղթ օրհնութեան, սիրոյ և ամենափարթամ թագաւորութեանդ ձերոյ, զոր սիրոյ ձերմէ ժողովք լինիցի աստ մարմնաւոր յղվութիւն: Գրեցաւ ի ՌՄԹ (1760) թվին ի յուլիս:

Լուսանցքում ավելացրած ե*:

«Թեպէտ մեծագոյի և հռչակատուն և բարեպաշտ օձեակ արքայն վրաց Թէմուրազ Հերակլիւ Քրիստոսազօրիւ արքայիւ անհանգիստ մարմնով զցայգ և զցերեկ

* Հակոբ կաթողիկոս Շամախեցու այս թուղթը հանված է Յերեվանի Պետական Կենտր. Զեռագրատան № 2911 ժողովածուից, վոր ունի հետևյալ վերնագիրը. «Օրինակը կոնդակաց Յակոբայ Շամախեցույ և Միմէօնի Երևանցույ կաթողիկոսացն» քառածալ նոտր և շղագիր «գրեալ ի թուականէն Հայոց ՌՄԺԱ մինչև ՌՄԺԳ ի սուրբ Էջմիածին»: Այս վերնագիրը նշանակողները կոնդակներէ գրութեան թվականները սխալ են նշանակել (հայոց ՌՄԺԱ— ՌՄԺԳ), այնինչ ժողովածուի մեջ մտնում են նշանակած թվականից առաջ գրած թղթեր. որինակ՝ ուսաց կայսեր անունով այս թուղթը գրված է ՌՄԹ (1760) թվին: Հակոբ Շամախեցին թեև իր ժամանակին ունեցել է մեծ գիտնականի և հմուտ ուսուցչի հռչակ, բայց իր սահմանափակ աշխարհայացքով իր դարու հարգատ դավակն է, սխալաստիկ դպրոցի տիպիկ ներկայացուցիչներից մեկը:

Ինչպես հայտնի յե, ուսական եքսպանսիան դեպի Անդրըկովկաս սկսվել էր Պետրոս I-ի ժամանակներից: Այդ եքսպանսիայի առաջին զոհերը յեղան վրաց Վախտանգ թագավորը և Ղարաբաղի հայ մելիքները: Վախտանգից հետո Թեմուրազ թագավորն իր ամբողջ հույսը ուսաների վրա դնելով՝ անցավ Մոսկվա, այնտեղից ոգնութուն ստանալու հուսով: Ինչպես յերևում է Հակոբ կաթողիկոսի այս թղթից, հայերի և վրացիների մեջ ազատագրական հարցի նկատմամբ վորոշ կապ և համաձայնութուն կայացած է յեղել և հայերն ել վրացիների պես հավատում էյին ուսաների ոգնութեանը: Սրանով պետք է բացատրել Հակոբ կաթողիկոսի միջնորդութունը, վորպեսզի Թեմուրազը Մոսկվայից դատարկ չվերագառնա:

Հակոբ կաթողիկոսի այս թուղթը մի քանի անգամ հիշվում է մեր պատմական գրականութեան մեջ. 1) Լեո—Պատմութուն Յերեվանի թեմական դպրոցի, Թիֆլիս, 1914, էջ 77. 2) Եջմիածնի Մայր աթոռի ու ուսաց կառավարութեան հարաբերութիւններէ ճագումը, Թիֆլիս, 1905 թ. և այլն, բայց հրատարակվում է առաջին անգամ:

ընդիմացան և ընդիմանան ևս լեզկեաց և յաղթեցին ևս բազում անգամ, սակայն ոչ կարացին ոտս նոցա խափանել ի գալոյ յերկիրն իւրեանց և այժմ որդի դորին միշտ է ի մրցմունս այնդ հաւատոյ հակառակ թըշնամեացն և հաւատացեալ քրիստոնեայք, թէ հայք և թէ վիրք և թէ այլագրիք ևս, զի զնոսս ևս գերեն, նայի Աստուծոյ, ապա դոցա պահպանութեան կան այժմ: Բայց և զի ոչ կարացին իսպառ խափանել զնոսս ի գալոյ և օգնողք ևս ոչ ոք եղեն դոցա»:

Մ Ա Ն Ո Թ Ա Գ Ր Ո Ի Թ Յ Ո Ի Ն Ն Ե Ր

1 Ավզաններն Իսպահանը գրավեցին 1722 թ. հոկտեմբերի 22-ին, սեն Սատկանով Կ. Ս.—Дневник осады Испагана.

2 Տաճիկները գրավում են Թավրիզը և Անդրկովկասի մեծ մասը, իսկ ուսները՝ Կասպից ծովի ափերը:

3 Նաղիբը ծնվել է 1687 թ., Խորասանում, Մաշաղ քաղաքի մոտ յեղած Բալաթում: Նա վրանաբնակ աֆշարները ցեղից էր: Նաղիբի հայրը, Իմամ-Ղուլին, թաղիբից զգալիներ եր պատրաստում և դրանով ապրում: 13 տարեկան հասակում Նաղիբը վորբանում ե: Իր ընտանիքը կերակրելու համար նա դաշտերից ցախ ե ժողովելին յեղել և, բարձելով հորից իբրև ժառանգութուն ճնացած ուզտի և եշի վրա, բերել քաղաք ու վաճառել:

Յերիտասարդութան առաջին տարիներին անցնում ե մի ավազակային խմբի գլուխ և քաջությամբ անուն հանում: Հանու է—Պատմագրութիւն վարուցն և գործոց Նաղբը Շահ թագաւորին պարսից: Մադրաս, 1780, էջ 4:

4 Նաղիբը 1732 թ. ոգոստոսին դահլենկեց անելով շահ Քահանաղին, ուղարկում ե նրան Իսպահան ու փակում մի ամբողջում, նախկին շահին տալով հարեմի մի մասը և մի քանի ծառա Կишмиев—Походы Надыр-шаха, Тифлис, 1889 г., стр. 84.

Այդ ժամանակ Հակոբ Շամախեցին յեղել և Իսպահանում, ինչպես այդ մասին գրում ե իր «Շահողարան»-ի հիշատակարանները մեկում:

5 Մեր հեղինակի պատճառաբանութունը, վոր ուսաներն ուրախութունից Գիլանը հանձնում են պարսիկներին, ի հարկի, չի կարող ճիշտ լինել: Գիլանից հեռանալու պատճառը Ռուսաստանի ներքին քաղաքական վիճակն էր:

6 Այն ժամանակ, յերբ Նաղիբ-շահը պատերազմում եր տաճիկներ դեմ, Ղազիդուժուխի խան Սուրխայը Ղրիմի թաթարներին ոգնության կանչելով տիրում ե Շիրվանի խանության կենտրոնը Կախքից աջող վաճառաչա՞ Շամախի քաղաքին, վորը կազ-

մում եր Պարսկաստանի անբաժան մասը: Նաղիբը, ձեռը վրա հասնելու պատճառով, չկարողանալով մտնել Գաղստան ու պատճել Սուրխայ խանին, իր բարկութունը թափում ե Շամախու վրա, հիմնահատակ անելով քաղաքը և բնակիչներին դերի տանելով: Кишмиев С. О., Походы Надыр-шаха, Тифлис, 1889 г., стр. 95.

Այդ մասին Աբրահամ Կրետացին գրում ե, վոր Սուլթան յեկան Շամախու հայերի ներկայացուցիչները և խնդրեցին Կրետացուն՝ խանից (Նաղիբից) թույլտվութուն ստանալ վասն բնակութեան, զի Շամախին աւերեալ էր և քակեալ Վալինամաթին (Նաղիբը) յորժամ էսո յառաջ քան զգալն ի Կենձէ (Գյանջա) և ութ ժամու ճանապարհ հեռու ի Շամախացն հողէ բերդ մի շինեալ հրամայեաց զմնացեալ շամախեցիքն անդ բնակեցուցանել, և զի էր օդն ասրականեալ և տեղն շողային և ջուրն սրկաս և տաճկունք, որ են լակվիք և Սուլունիք վշտացուցանէին և տառապեցուցանէին զազդ մեր: Վասն որոյ, խնդրեցին բազում անգամ կրկին բնակիլ ի աւերեալ Շամախու քաղաքն, որ և բարկացեալ իսպառ քանդեաց, վասն որոյ անճարացեալ եկին առ իսպաղեա և ես սրտասնդեալ արդ արարի մեծի Վալինամաթին և խնդրեցի ի նմանէ տալ հրաման Շամախեցի հայոց արտաքոյ նոր շինած բերդին ժամու մի ճանապարհ հեռի ի բերդէն ի տեղի մի վայելուչ, զոր նոքա խնդրեցին: Նաղիբ-Շահը կատարում ե Կրետացու խնդրը:

Աբրահամ Կրետացի.— Պատմագրութիւն անցից իւրոց և Նաղբ շահին Պարսից, Վաղարշապատ, 1870, էջ 65—66:

7 Հակոբ Շամախեցու ակնարկած գրվածքը մեզ անհայտ ե:

8 Թահմազ-Ղուլի խանի տեսակցութունն Աբրահամ Կրետացի կաթողիկոսի հետ և նրա Նշմիածին այցելելու նկարագրութունը մանրամասն կերպով տվել ե մեզ նաև Աբրահամ Կրետացին իր գրած «Պատմագրութիւն» աշխատության 10-րդ և 11-րդ գլուխներում: Յերկու հեղինակներն ել դեպքերը նկարագրում են իրար նման:

9 Ինչպես հիշվեց 7-րդ ծանոթագրության մեջ, Շամախեցու այդ գրվածքը մեզ անծանոթ ե:

10 Աբրահամ Կրետացի — Պատմագրութիւն... էջ 10—21:

¹¹ Այս մասին տես Աբրահամ Կրետացի — Պատմագրութիւն... ԿԼ 19:

¹² Միբզա Մեհտին Նաղիր-շահի պալատական պատմիչն է: Միբզա Մեհտի խանն ոկզբում թահմազ-Ղուլի խանի քարտուղարն էր՝ «Մունշի ուլ մոսմալիք» տիտղոսով: Աբրահամ Կրետացու ասելով՝ Նաղիր-շահը բարկանալով, նրան զրկում է այդ կոչումից և միայն իր թագադրութեան առթիվ ներում և նշանակում է նրան պալատական պատմիչ: Միբզա Մեհտին թողել է յերեք պատմական զրվածք հետևյալ վերնագրերով. 1) Թարիդի Նաղիրի (պատմություն Նաղիրի), 2) Թարիդի Ջահան—գոշահ (Տիեզերակալի պատմությունը) և 3) Դուռեյի Նաղիրեն (Հաղվազյուտ մարգարիտները): Տես Շեմսեդդին Սամի բեյ—հանրագիտարան տաճկերեն, Կոնստ., 1889: Աբրահամ Կրետացի — Պատմագրութիւն..., 1870 թ., գլխ. 5, եջ 70:

¹³ Նաղիր-շահի ընտրութեան պատմությունը Հակոբ Շամսիցին, հավանորեն, գրել է Կրետացու կամ ուրիշ ականատեսներէ տված տեղեկություններէ հիման վրա, վերսվհետ ինքը Մուղան չի գնացել: այդ ընտրութեանը ներկա չեն յեղել Աբրահամ Կրետացի կաթողիկոսն ու հայ մելիքները՝ իբրև հայ ժողովրդի ներկայացուցիչներ: Այս ընտրութեան մանրամասն նկարագրութեանը մենք գտնում ենք Աբրահամ Կրետացու Պատմագրութեան 21—46-րդ գլուխներում:

Պատ. խմբագիր՝ Հ. Հալուէթյունյան
Տեխ. խմբ. Վ. Մանուկյան
Մբբագրիչ՝ Մ. Զատիկյան
Կոնտրոլ սրբագրիչ՝ Ռ. Տոնյան